

378:61(497.5)"/.../1917"

614.253.1-055.2

615.1-055.2

Primljeno: 17. 7. 2024.

Prihvaćeno: 27. 1. 2025.

Izvorni znanstveni rad

<https://doi.org/10.22586/pp.v44i68.30510>

Marko Kolić*

Liječnice i farmaceutkinje u Banskoj Hrvatskoj

U središtu rada su prve studentice medicine i farmacije, odnosno prve liječnice i farmaceutkinje koje se pojavljuju na prostoru Banske Hrvatske do 1917. godine. Glavni cilj rada je utvrditi tko su bile prve liječnice i farmaceutkinje, gdje su se školovala i kakav je bio njihov položaj na prostoru Banske Hrvatske. Prvi dio rada donosi analizu početka visokoškolske naobrazbe u Banskoj Hrvatskoj. Potom slijedi analiza obrazovanja prvih liječnica i farmaceutkinja s prostora Banske Hrvatske. Posljednji dio rada bavi se prvim liječnicama i farmaceutkinjama i njihovim položajem u struci.

Ključne riječi: liječnice, farmaceutkinje, Banska Hrvatska, povijest žena, povijest znanosti i medicine

Uvodne napomene i pregled dosadašnje literature

Položaj žena i žensko obrazovanje uopće u dugom 19. stoljeću na prostoru Banske Hrvatske u hrvatskoj je historiografiji dosad obrađivalo više autora.¹ Dinko Župan objavio je veći broj radova koji se bave pitanjem ženskoga obrazovanja s naglaskom na drugu polovinu 19. stoljeća.² Ida Ograjšek Gorenjak analizirala je

* Marko Kolić, Škola narodnog zdravlja „Andrija Štampar”, Medicinski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Rockefellerova 4, 10 000 Zagreb, Republika Hrvatska, E-mail adresa: marko.kolic@mef.hr

¹ Među prvim su se ovim pitanjem bavile: Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća* (Zagreb: Globus, 1992), 553-555; Meghan Hays, „Valjane majke i blage kćeri – Odgoj i izobrazba žena u nacionalnom duhu u Hrvatskoj 19. stoljeća”, prev. Iskra Iveljić, *Otium* 4 (1996), br. 1-2: 85-95.

² Dinko Župan, „‘Uzor djevojke’: obrazovanje žena u Banskoj Hrvatskoj tijekom druge polovine 19. st.”, *Časopis za suvremenu povijest* 33 (2001), br. 2: 453-452; Dinko Župan, „Utjecaji Mažuranićeve reforme školstva na pučko školstvo u Slavoniji (1875.-1885.)”, *Scrinia Slavonica* 2 (2002), br. 1: 277-292; Dinko Župan, „Viša djevojačka škola u Osijeku (1882.-1900.)”, *Scrinia Slavonica* 5 (2005), br. 1:

žensko pitanje i djelovanje Ženskoga liceja u Zagrebu.³ Iskra Iveljić proučavala je promjene u položaju žena koje je donio uspon građanskoga društva u Banskoj Hrvatskoj druge polovine 19. stoljeća.⁴ Kad je riječ o ženama na Sveučilištu u Zagrebu, važan doprinos dala je Tihana Luetić, koja se bavila prvim studenticama na tadašnjem Mudroslovnom (danas Filozofskom) fakultetu u Zagrebu do 1914. te drugim srodnim temama.⁵ Osim toga, Luetić je u suradnji s Tihomirom

366-383; Dinko Župan, „Odnos prema tijelu unutar hrvatskog školskog sustava druge polovine 19. st.,” *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 40 (2008), br. 1: 189-209; Dinko Župan, „Foucaultova teorija moći i kritika pojma rod,” *Časopis za suvremenu povijest* 41 (2009), br. 1: 7-24; Dinko Župan, „Dobre kućanice. Obrazovanje djevojaka u Slavoniji tijekom druge polovice 19. stoljeća,” *Scrinia Slavonica* 9 (2009), br. 1: 232-256; Dinko Župan, *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)* (Osijek; Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku; Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, 2013); Dinko Župan, „The Reform of Elementary Education in Croatia in the 2nd Half of the 19th Century and Ivan Filipović,” *Review of Croatian History* 19 (2023), br. 1: 149-160.

³ Ida Ograjšek Gorenjak, „On uči, ona pogađa, on se sjeća, ona prorokuje – pitanje obrazovanja žena u sjevernoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća”, u: *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, ur. Andrea Feldman (Zagreb: Institut Vlado Gotovac; Ženska infoteka, 2004), 157-180; Ida Ograjšek Gorenjak, „Zastupljenost ženskog pitanja u hrvatskim glasilima na kraju 19. stoljeća”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 34-35-36 (2004), br. 1: 89-100; Ida Ograjšek Gorenjak, „Otvaranje Ženskog liceja u Zagrebu”, *Povijest u nastavi* IV (2006), br. 8 (2): 147-176.

⁴ Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam international, 2004). U uredničkoj knjizi koju je priredila Iveljić objavljeno je pet radova koji se bave hrvatskom studentskom populacijom u kontekstu Habsburške Monarhije. Vidi: Iskra Iveljić, ur., *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th-20th Century)* (Zagreb: FF press, 2015), 237-432. Iveljić je pisala i o ženama i umjetnosti u Banskoj Hrvatskoj. Vidi: Iskra Iveljić, „Od plemenite dokolice do profesije. Žene i umjetnost u Banskoj Hrvatskoj 19. stoljeća”, *Historijski zbornik* 71 (2018), br. 1: 7-44.

⁵ Tihana Luetić, „Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu”, *Povijesni prilozi* 21 (2002), br. 22: 167-207; Tihana Luetić, „Počeci visokoškolskog obrazovanja za žene u Hrvatskoj i usporedba sa stanjem u susjednim zemljama”, *Historijski zbornik* LIX (2006): 61-68; Tihana Luetić, „Bugarske studentice na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (1902.-1912.)”, u: *Istaknute hrvatske i bugarske intelektualke u znanosti i umjetnosti. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog hrvatsko-bugarskog skupa održanog u Zagrebu 28. i 29. rujna 2009.*, ur. Hrvojka Mihanović Salopek (Zagreb: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, 2011), 123-133; Tihana Luetić, „Studentski časopisi početkom 20. stoljeća o ženama na Kr. Sveučilištu Franje Josipa I. u Zagrebu”, u: *Žene kroz povijest. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Dies historirae 2012.*, ur. Matea Jalžević i Petra Marinčić (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji – Studia Croatica, 2014), 103-127; Tihana Luetić, „Pa, mora i to biti!” – ‘sveučilištarka’ i prva ‘domagojka’ Božena Kralj”, *Croatica Christiana periodica* 38 (2014), br. 73: 127-143; Tihana Luetić, „Breaking into the Men’s World: First Female Students’ Experiences at the Royal University of Francis Joseph I in Zagreb”, *History in Flux: Journal of the Department of History, Faculty of Humanities, Juraj Dobrila University of Pula* 5 (2023), br. 5: 57-73. Osim toga, Luetić je objavila više članaka i knjiga koji se bave raznim aspektima studentske populacije do 1914., od političke aktivnosti preko studentskih časopisa do svakodnevice. Vidi: Tihana Luetić, „Struktura bugarske studentske populacije na Mudroslovnom (Filozofskom) fakultetu kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu 1874.-1914.”, u: *Hrvatsko-bugarski odnosi u 19. i 20. stoljeću. Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 27-28. listopada 2003.*, ur. Josip Bratulić (Zagreb: Hrvatsko-bugarsko društvo, 2005), 227-265; Tihana Luetić, „Duljina studiranja, doktorati i državni ispiti studenata Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu upisanih

Vukeljom 2024. objavila knjigu koja donosi analizu prvih žena u hrvatskoj akademskoj prirodoslovno-matematičkoj zajednici do 1914. godine.⁶

Međutim, o prvim liječnicama i farmaceutkinjama, njihovu obrazovanju i djelovanju u hrvatskoj historiografiji dosad se nije mnogo pisalo. Prvu analizu studentica i liječnica napravila je Biserka Belicza, koja je izradila kraći povijesni prikaz o ženama s prostora Hrvatske u medicini od 13. pa do početka 20. stoljeća.⁷ Uz Beliczu, pitanjem prvih liječnica bavila se skupina autora razmatrajući ulogu žena u medicini tijekom povijesti s naglaskom na Hrvatsku.⁸ Uz navedene, studenticama medicine i liječnicama na prostoru Banske Hrvatske bavili su se i Dubravko Habek⁹, Ivica Vučak¹⁰ i Stela Fatović-Ferenčić¹¹.

1874.-1914.”, *Časopis za suvremenu povijest* 39 (2007), br. 1: 157-180; Tihana Luetić, „Struktura studenata Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (1874.-1914.) po mjestu rođenja i zavičajnosti”, *Historijski zbornik LX* (2007): 103-117; Tihana Luetić, „Studentski štrajk na Sveučilištu u Zagrebu 1908. godine”, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 30 (2012): 295-326; Tihana Luetić, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914)* (Zagreb: Srednja Europa, 2012); Tihana Luetić, „Students’ Magazines at the Beginning of the 20th Century in Zagreb”, *History of Education & Children’s Literature XV* (2020), br. 1: 287-305; Tihana Luetić, „Music as Part of Croatian Students’ Leisure at the End of the Nineteenth and the Beginning of the Twentieth Centuries”, u: *Musical networking in the „long 19th century”: proceedings of the symposium held in Zagreb, 2-5 June 2021.*, ur. Vjera Katalinić (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za povijest hrvatske glazbe; Hrvatsko muzikološko društvo, 2023), 505-518.

⁶ Tihomir Vukelja, Tihana Luetić, *Prirodoslovke i matematičarke. Prve žene u hrvatskoj akademskoj prirodoslovno-matematičkoj zajednici* (Zagreb: Srednja Europa, 2024). Isti su autori objavili i knjigu *Prirodoslovci i matematičari. Postanak domaće akademske prirodoslovno-matematičke zajednice u Hrvatskoj* (Zagreb: Srednja Europa, 2017).

⁷ Biserka Belicza, „Prve hrvatske liječnice”, *Liječnički vjesnik* 92 (1970), br. 10: 1187-1197; Biserka Belicza, „Medicinski fakulteti, liječnička društva i prve hrvatske liječnice”, *Gazophylacium: časopis za znanost, umjetnost, gospodarstvo i politiku* 8 (2003), br. 3-4: 5-22; Biserka Belicza, „Analiza studenata upisanih u prvi semestar Medicinskog fakulteta u Zagrebu od god. 1917. do god. 1967. sa posebnim osvrtom na socijalnu strukturu i spol”, *Radovi Medicinskog fakulteta u Zagrebu XX* (1972): 5-30.

⁸ Eugenija Žuškin et al., „Žene i medicinsko umijeće – povijesni ogled”, *Liječnički vjesnik* 128 (2006), br. 3-4: 114-121.

⁹ Dubravko Habek, „Prve liječnice u Bjelovaru: porodničarka i kirurginje”, *Liječnički vjesnik* 131 (2009), br. 5-6: 155-160. Habek je od listopada 2023. do ožujka 2024. u *Liječničkim novinama* objavio četiri priloga koji se bave prvim liječnicama na području Hrvatske. Vidi: „Prve hrvatske liječnice: prilog dosadašnjim spoznajama (I)”, *Liječničke novine* (Zagreb), 8. 9. 2023., 70-71; „Prve hrvatske liječnice: prilog dosadašnjim spoznajama (II): prve tri hrvatske kirurginje (I)”, *Liječničke novine*, 13. 11. 2023., 71-73; „Prve hrvatske liječnice: prilog dosadašnjim spoznajama (II): prve tri hrvatske kirurginje (II)”, *Liječničke novine*, 5. 2. 2024., 72-74; „Prve hrvatske liječnice: prilog dosadašnjim spoznajama (III): prve tri hrvatske kirurginje (III)”, *Liječničke novine*, 11. 3. 2024., 76-77.

¹⁰ Ivica Vučak, „Karola Milobar – prva liječnica u Zagrebu”, *Liječničke novine*, 15. 2. 2009., 72-75; Ivica Vučak, „Dr. Klara Dajč(eva) i Hrvatski liječnički zbor”, *Liječničke novine*, 15. 12. 2014., 76. Vučak je objavio i prilog o prvim liječnicama u Dalmaciji: „Tko je bila prva liječnica u Dalmaciji?”, *Liječničke novine*, 11. 11. 2024., 70-72.

¹¹ Stela Fatović-Ferenčić, Željko Krznarić, „Karolina Milobar – prva licencirana liječnica i prva autorica na stranicama Liječničkog vjesnika”, *Liječnički vjesnik* 146 (2024), br. 11-12: 444-452; Stela

Bosiljka Jardas objavila je prvi rad o pionirkama hrvatske farmacije.¹² Slijedi Vinko Velnić, koji je na IV. farmaceutskim danima Dalmacije 1973. u Primoštenju održao izlaganje pod nazivom „Djelatnost žene u farmaciji u svjetlu njenog povijesnog razvoja”.¹³ U novije vrijeme, kraće osvrte na prve farmaceutkinje na prostoru Banske Hrvatske napravili su Vladimir Grdinić te Fatović-Ferenčić.¹⁴ Ovdje svakako treba spomenuti i Vukelju i Luetić, koji su pišući o prvim prirodoslovcima i matematičarkama iznijeli i različite podatke o prvim studenticama i farmaceutkinjama iako one nisu bile u središtu njihove analize.¹⁵

U fokusu ovoga rada bit će studentice medicine i farmacije te liječnice i farmaceutkinje koje su uglavnom djelovale na prostoru Banske Hrvatske do osnutka Medicinskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1917. godine. S obzirom na to da su arhivski izvori malobrojni, glavnina istraživanja zasniva se na analizi onodobne periodike poput *Liječničkoga vjesnika*, *Domaćega ognjišta* i *Farmaceutskoga vjesnika* te dostupnih objavljenih izvora i literature. Središnji je cilj rada utvrditi tko su bile prve liječnice i farmaceutkinje, gdje su se školovala i kakav je bio njihov položaj u društvu. Da bismo to ostvarili, u prvom dijelu analizirat će se počeci ženske visokoškolske naobrazbe u Banskoj Hrvatskoj. Potom će se razmotriti naobrazba prvih liječnica i farmaceutkinja s prostora Banske Hrvatske u kontekstu tadašnjih trendova. Posebna pozornost bit će posvećena švicarskim sveučilištima, koja su zauzimala vodeću ulogu u obrazovanju prvih liječnica do 1914., te Farmaceutskom učevnom tečaju tadašnjega Mudroslovnog fakulteta u Zagrebu, koji je imao važnu ulogu u obrazovanju prvih farmaceutkinja. Treći dio rada bavit će se prvim liječnicama i farmaceutkinjama u Banskoj Hrvatskoj, njihovim aktivnostima i položajem u društvu.

Ulazak žena Banske Hrvatske u svijet moderne medicine i farmacije

Druga polovina 19. stoljeća na području Banske Hrvatske obilježena je gospodarskim razvitkom i jačanjem privrednoga građanstva, koje postaje nositelj

Fatović-Ferenčić, Silvija Brkić Midžić, *Diplome hrvatskih liječnika: iz Zbirke diploma i povelja Hrvatskog muzeja medicine i farmacije HAZU* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Medicinski fakultet, 2017), 51-52.

¹² Bosiljak Jardas, „Prve žene u hrvatskoj farmaciji”, *Farmaceutski glasnik* 10 (1954), br. 5: 258-262.

¹³ Vinko Velnić, „Djelatnost žene u farmaciji u svjetlu njenog povijesnog razvoja”, *Farmaceutski glasnik* 30 (1974), br. 65-69: 67-71.

¹⁴ Vladimir Grdinić, „Prve studentice farmacije”, u: *Farmaceutsko-biokemijski fakultet: 120 godina iskustva i napretka*, ur. Vladimir Grdinić et al. (Zagreb: Farmaceutsko-biokemijski fakultet, 2002), 158-159; Stela Fatović-Ferenčić, Silvija Brkić Midžić, *Diplome i povelje hrvatskih farmaceuta iz zbirke Hrvatskog muzeja medicine i farmacije HAZU* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Hrvatsko farmaceutsko društvo, 2019), 34-37.

¹⁵ Vukelja, Luetić, *Prirodoslovke i matematičarke*, 94-98, 132-134, 238-243, 256.

ekonomskih aktivnosti i sve važniji društveno-politički čimbenik.¹⁶ Iveljić je, analizirajući privrednu elitu, utvrdila da je kod njezinih pripadnika došlo do postupnoga razvoja svijesti o važnosti obrazovanja, pri čemu je motivacija bila dvojaka: moderna tržišna privreda i sveopći tehnološki napredak zahtijevali su nova znanja i vještine, a nije bio zanemariv ni veći društveni prestiž koji je dolazio s kvalitetnijom naobrazbom.¹⁷ Do sličnih je zaključaka došla i Ograjšek Gorenjak analizirajući društveni status polaznica Liceja, koje su većim dijelom bile pripadnice privrednoga građanstva i boljestojećih državnih službenika.¹⁸ Analizirajući prve studentice prirodoslovlja i matematike u Hrvatskoj, Vukelja i Luetić utvrdili su da je najveći broj njih potjecao iz najbogatijega sloja društva.¹⁹

Ključan iskorak u ženskom obrazovanju na području Banske Hrvatske učinjen je 1892. osnivanjem Privremenoga ženskog liceja, koji je nudio osmogodišnju naobrazbu koja se u višim razredima izvodila u tri smjera: pedagoškom, latinskom i općem.²⁰ Licej je bio prva ustanova gimnazijskoga tipa za žene u Banskoj Hrvatskoj i jedna od prvih u Austro-Ugarskoj Monarhiji uopće. Njegove apsolventice imale su pravo polagati maturu na muškim gimnazijama te steći uvjete za upis na fakultet. Zahvaljujući tome „(...) uklonila [se] najvažnija barijera etabliranju žena u javnoj sferi i pokrenuo proces ekonomske, društvene i političke emancipacije”, kako je navela Ograjšek Gorenjak analizirajući otvaranje Liceja.²¹

Kad je riječ o sveučilišnoj naobrazbi žena u Banskoj Hrvatskoj, prvi korak učinjen je 29. listopada 1895. godine. Tada je ženama omogućen izvanredni upis na Mudroslovni fakultet u Zagrebu.²² Sljedeći je korak učinjen 9. rujna 1901., kad im je omogućen redovni upis na Mudroslovni fakultet u Zagrebu. Istoga je dana na snagu stupila i naredba kojom je ženama omogućeno polaganje ispita zrelosti na

¹⁶ O privrednom građanstvu vidi: Iveljić, *Očevi i sinovi*, 13-17.

¹⁷ Važan iskorak na tome polju učinjen je 1851., kad je osnovana Trgovačka škola, koju je do njezina ukinuća 1891. pohađalo ukupno 3228 mladića. Vidi: Iveljić, *Očevi i sinovi*, 211-213.

¹⁸ Ograjšek Gorenjak, „Otvaranje Ženskog liceja u Zagrebu”, 171.

¹⁹ Vidi: Vukelja, Luetić, *Prirodoslovke i matematičarke*, 147-148.

²⁰ Župan, „Uzor djevojke”, 440; Župan, *Mentalni korzet*, 9; Katarina Horvat, *Kućna služinčad u Zagrebu: 1880-1914*. (Zagreb: Srednja Europa, 2021), 252-253; Ograjšek Gorenjak, „Otvaranje Ženskog liceja u Zagrebu”; Vukelja, Luetić, *Prirodoslovke i matematičarke*, 41-49. Analizirajući spolnu politiku hrvatskoga školstva od 1868. do 1918., Župan je izdvojio pet okvirnih cjelina djelovanja spolno obrazovne politike: 1. konstrukcija poželjnoga ženskog identiteta kućanice, supruge i majke; 2. odvajanje i neodvajanje učenika i učenica te spolna diskriminacija u srednjem i visokom obrazovanju; 3. situiranje žena u privatnosti doma uz pomoć ručnoga rada; 4. discipliniranje i regulacija ženskoga ponašanja i tjelesnosti; 5. neravnopravni tretman učitelja i učiteljica od školskih vlasti. Župan, *Mentalni korzet*, 49-50.

²¹ Ograjšek Gorenjak, „Otvaranje Ženskog liceja u Zagrebu”, 175.

²² Inicijatorice i prve studentice na izvanrednom studiju bile su Marija Horvat, Marija Jambrišak, Camilla Lucerna, Jagoda Truhelka i Natalija Wickerhauser. Uz njih se upisalo još pet izvanrednih studentica: Štefanija Iskra, Ema Pavleković, Marija Špan, Melanija Vidale i Gabrijela Vinski. Od svih navedenih jedino Pavleković nije bila učiteljica. Vukelja, Luetić, *Prirodoslovke i matematičarke*, 54-56.

nekoj od muških gimnazija, jer se uspješno položen završni ispit na Liceju nije priznavao.²³

Liječnice

Kako na Sveučilištu u Zagrebu studij medicine nije postojao do 1917., prve liječnice s prostora Banske Hrvatske mogle su se obrazovati ili u nekom drugom sveučilišnom središtu tadašnje Austro-Ugarske Monarhije ili negdje u inozemstvu.²⁴ U ugarskom dijelu Monarhije ženama je pravo upisa na filozofski, medicinski i farmaceutski fakultet omogućeno 1895. godine.²⁵ Pravo redovnoga upisa na studij medicine i farmacije u austrijskom dijelu Monarhije žene su dobile 3. rujna 1900. godine.²⁶ Stoga su prve studentice, ako su si to mogle priuštiti, na studij medicine odlazile u inozemstvo. U početku je posebnu popularnost uživalo Sveučilište u Zürichu, koje je jedino priznavao pravovaljanost završnoga ispita latinskoga smjera na Liceju u Zagrebu.²⁷

Sveučilište u Zürichu osnovano je 1833. godine. Pravo upisa na studij medicine ženama je omogućeno 1864. godine.²⁸ Prva liječnica koja je diplomirala u Zürichu bila je Ruskinja Nadežda Prokofjevna Suslova 1867. godine.²⁹ Nakon Suslove do 1874. diplomiralo je još pet liječnica – Elizabeth Morgan, Maria Bokowa, Eliza

²³ Vidi: Luetić, „Prve studentice Mudroslovnog fakulteta”, 171-175.

²⁴ Prva studentica medicine s prostora hrvatskih povijesnih zemalja spominje se tek sredinom 19. stoljeća. Mirko Dražen Grmek utvrdio je da se radilo o Jozefini Porto, koja je u akademskoj godini 1853./54. upisala prvu godinu studija u Padovi. Mirko Dražen Grmek, *Hrvati i Sveučilište u Padovi* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1957), 373. Prije nje u izvorima se spominje i Draga Slava, koja je djelovala u Veneciji u 13. stoljeću. Za nju se može pretpostaviti da je bila liječnica slavenskoga podrijetla, no teško je pouzdano reći radi li se o ženi koja dolazi s hrvatskoga povijesnog prostora. Vidi: Belicza, „Prve hrvatske liječnice”, 1188-1189.

²⁵ Luetić, „Počeci visokoškolskog obrazovanja za žene”, 5.

²⁶ „Žene i medicinske nauke u Austriji”, *Liječnički vjesnik* 22 (1900), br. 10: 371.

²⁷ Tu je mogućnost iskoristilo 27% polaznica Liceja. Ako su htjele nostrificirati diplomu ciriškoga sveučilišta, polaznice Liceja imale su obvezu polagati ispit zrelosti u nekoj od muških gimnazija. Ograjšek Gorenjak, „Otvaranje Ženskog liceja u Zagrebu”, 172-174.

²⁸ Thomas Neville Bonner, „Rendezvous in Zurich. Seven who made a revolution in women's medical education, 1864-1874”, *Journal of the history of medicine and allied sciences* 44 (1989), br. 1: 10-11; Thomas Neville Bonner, „Pioneering in Women's Medical Education in the Swiss Universities 1864-1914”, *Gesnerus* 45 (1988), br. 3-4: 463-464.

²⁹ Između 1864. i 1874. u Zürichu su ukupno studirale 122 žene s prostora carske Rusije. Nakon toga njihov se broj smanjio zbog ukaza kojim su sve žene koje bi otišle na studij medicine u Zürich bile optužene za moralnu i političku izdaju Carstva. Vidi: Ruth Dudgeon, „The Forgotten Minority: Women Students in Imperial Russia”, *Russian History* 9 (1982), br. 1: 1-26; Antonie Luyendijk Elshout, „Medicine”, u: *A History of the University in Europa (1800-1945)*, ur. Walter Rüegg (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 584-585; Irina Kornilova, Timur Magsumov, „Emancipation in Educational System: Formation of Women's Higher Education in Russia”, *European Journal of Contemporary Education* 6 (2017), br. 2: 352-366.

Walker, Suzan Dimock i prva švicarska liječnica, Marie Vögtlin, 1874. godine.³⁰ Vrhunac popularnosti švicarska su sveučilišta među studenticama doživjela u akademskoj godini 1909./10., kad su od ukupnoga broj studenata činile 22%.³¹ Do 1914. oko 1600 žena steklo je liječničku diplomu u Švicarskoj. Izbijanjem Prvoga svjetskog rata završilo je razdoblje velike akademske migracije žena u Švicarsku.³²

Do 1917. u Zürichu je studij medicine završilo ili je ondje barem dio studija provelo ukupno devet liječnica s prostora Banske Hrvatske: Milica Čavova rođ. Šviglin, Karola Milobar rođena kao Lina Maier, Augusta Buček³³, Ema Stepniczka rođ. Pavleković³⁴, Izolda Betlheim³⁵, Katarina Katica Jakšić³⁶, Elza Fischer³⁷, Zora Živković³⁸ i Savka Kolar. Prva Hrvatica koja je stekla liječničku diplomu u Zürichu bila je Milica Šviglin Čavova iz Varaždina, koja je diplomirala 1893. godine. Studij je započela u Bernu 1885., a od zimskoga semestra 1887. studirala je u Zürichu.³⁹ Karola Milobar rođena kao Lina Maier 1876. u Obermöggersheimu u Njemačkoj po završetku studija udala se za pravnika Frana Milobara i preselila u Zagreb. Milobar je 1906. kao prva liječnica dobila pravo obavljanja liječničke prakse na području Banske Hrvatske.⁴⁰

³⁰ Vidi: Bonner, „Rendezvous in Zurich”.

³¹ Tada je na Sveučilištu u Zürichu studiralo ukupno 318 studentica – 191 studentica medicinskog fakulteta ili 60% ukupne populacije studentica, 114 studentica filozofskog fakulteta (35%) te 13 studentica pravnog fakulteta (5%). Vidi: „University of Zurich: Students by Faculty, Home Affiliation (Heimatzugehörigkeit)”, and Gender 1833/34–1915/16”, HSSO, pristup ostvaren 16. 2. 2024., [https://hssso.ch/en/2012/z/14a;FritzRinger,„Admission”,u:AHistoryoftheUniversityinEuropa\(1800-1945\),ur.WalterRüegg\(Cambridge:CambridgeUniversityPress,2004\),248.](https://hssso.ch/en/2012/z/14a;FritzRinger,„Admission”,u:AHistoryoftheUniversityinEuropa(1800-1945),ur.WalterRüegg(Cambridge:CambridgeUniversityPress,2004),248.)

³² Bonner, „Pioneering in Women’s Medical Education”, 468.

³³ „Bucek (Frl.) Auguste”, *Matrikeledition der Universität Zürich 1833-1924, Frauen: sortiert nach Namen*, Universität Zürich, Universitätsarchiv (dalje: *Matrikeledition*), pristup ostvaren 16. 2. 2024., <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/25468.htm>. Vidi: Vukelja, Luetić, *Prirodoslovke i matematičarke*, 25-26.

³⁴ Franjo Krmpotić, „Ema Pavleković – značajno ime u povijesti hrvatske medicine”, *Senjski zbornik* 6 (1975), br. 1: 373-376.

³⁵ „Betlheim Frl. Isolde”, *Matrikeledition*, pristup ostvaren 16. 2. 2024., <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/25302.htm>. Izolda je bila kći Arnolda Betlheima, podnačelnika Koprivnice. Mislav Gabelica, „Pravaštvo u gradu Koprivnici koncem 19. i početkom 20. stoljeća”, *Podravina: časopis za geografska i povijesna multidisciplinarna istraživanja* 21 (2022), br. 42: 53.

³⁶ „Jaksic (Musulin) Katica”, *Matrikeledition*, pristup ostvaren 16. 2. 2024., <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/26369.htm>.

³⁷ „Fischer Elza”, *Matrikeledition*, pristup ostvaren 16. 2. 2024., <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/25810.htm>.

³⁸ „Živkovic Frl. Zora”, *Matrikeledition*, pristup ostvaren 16. 2. 2024., <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/28393.htm>.

³⁹ Vidi: Franjo Bučar, „Prva Hrvatica liječnica”, *Liječnički vjesnik* 66 (1944), br. 1: 27; Belicza, „Prve hrvatske liječnice”, 1192; Vukelja, Luetić, *Prirodoslovke i matematičarke*, 26.

⁴⁰ Vidi: „Maier (Frl.) Lina”, *Matrikeledition*, pristup ostvaren 16. 2. 2024., <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/26882.htm>.

Uz Zürich, žene iz Banske Hrvatske studirale su i na drugim medicinskim fakultetima. Do 1917. u Beču ih je diplomiralo pet: Zlata Havliček, Milena Gavrančić, Dušanka Kokotović, Marija Maša Živanović rođ. Skopczyńska te Erna Hofman.⁴¹ Vera Mihaljinec rođ. Zec (Quinz) i Elza Rajski rođ. Kraus studij medicine završile su u Innsbrucku 1916.,⁴² a Ema Stepniczka rođ. Pavleković 1903. u Lausannei.⁴³ Prva preminula članica Hrvatskoga liječničkog zbora Savka Kolar liječničku je diplomu stekla u Berlinu 1908., a 1902. studirala je i u Zürichu.⁴⁴ Među prve diplomirane liječnice spada i Emilija Lazić, koja je liječničku diplomu stekla 1913. u Ženevi, a nostrificirala ju je u Budimpešti.⁴⁵

Iz svega navedenog može se zaključiti da je do osnivanja Medicinskoga fakulteta u Zagrebu studij medicine završilo ukupno 17 liječnica koje su rođene ili provele dio života u sklopu svojega obrazovanja ili karijere na prostoru Banske Hrvatske. Najveći broj liječnica u promatranom je razdoblju studij završio u Zürichu. Dva su glavna razloga doprinijela tome. Prvi je bio što su žene pravo studiranja medicine u Zürichu dobile već 1864. godine. Drugi razlog može se tražiti u tome što se u Zürichu nalazio najbliži medicinski fakultet koji su žene mogle polaziti u trenutku kad to nije bilo moguće u Habsburškoj Monarhiji. Osim toga, u Zürichu su priznavali završne svjedodžbe zagrebačkoga Liceja. Nakon što je ženama omogućeno pravo polaska studija medicine u austrijskom dijelu Monarhije, ubrzo raste i broj studentica s prostora Banske Hrvatske u Beču i Innsbrucku.

⁴¹ *Verzeichnis promovierter Frauen an der Universität Wien, 1897-1923*, Archive der Universität Wien, pristup ostvaren 7. 4. 2025., <https://fedora.phaidra.univie.ac.at/fedora/get/o:104996/bdef:Asset/view>. O Živanović vidi više u: Husref Tahirović, Maša Miloradović, Jelena Jovanović Simić, „Dr. Maša Živanović: A Pioneer in Health Care for Women and Children in Bosnia and Herzegovina”, *Acta medica academica* 51 (2022), br. 3: 249-263.

⁴² Habek, „Prve hrvatske liječnice: prilog dosadašnjim spoznajama (I)”, 70.

⁴³ Krmpotić, „Ema Pavleković”, 373-376.

⁴⁴ Preminula je 5. studenog 1914. „Dr. Savka Kolar”, *Staleški glasnik: prilog Liječničkog vjesnika* 1 (1914), br. 11: 200; „Kolar Savka”, *Matrikeedition*, pristup ostvaren 16. 2. 2024., <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/26596.htm>.

⁴⁵ Hrvatska (dalje: HR) – Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA) – fond 890 – Personalni spisi državnih službenika Zemaljske vlade, Pokrajinske uprave, oblasnih uprava, Savske banovine, Banovine Hrvatske i ministarstava NDH (dalje: ZP), kut. 288, Br. 27676/1926, Inspektoratu narodnog zdravlja u Zagrebu; Br. 778, Ženevsko sveučilište / Schola Genevensis MDCIX.

Prilog 1. Popis diplomiranih liječnica s prostora Banske Hrvatske do osnutka Medicinskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

	Ime i prezime	Mjesto završetka studija	Godina završetka
1.	Milica Čavova rođ. Šviglin	Zürich	1887.
2.	Karola Milobar	Zürich	1900.
3.	Augusta Buček	Zürich	1902.
4.	Emma Stepniczka rođ. Pavleković	Lausanne	1903.
5.	Izolda Betlheim	Zürich	1907.
6.	Katarina Katica Jakšić	Zürich	1907.
7.	Savka Kolar	Berlin	1908.
8.	Elza Fischer	Zürich	1911.
9.	Zora Živković	Zürich	1911.
10.	Zlata Havliček	Beč	1911.
11.	Milena Gavrančić rođ. Novak	Beč	1911.
12.	Emilija Lazić	Ženeva	1913.
13.	Duška Kokotović	Beč	1915.
14.	Marija Maša Živanović rođ. Skopczyńska	Beč	1916.
15.	Vera Mihaljinec rođ. Zec (Quinz)	Innsbruck	1916.
16.	Elza Rajski rođ. Kraus	Innsbruck	1916.
17.	Erna Hofman	Beč	1917.

Iskustva prvih studentica medicine s prostora Banske Hrvatske nisu sačuvana. Pišući o iskustvu studiranja u Zürichu u časopisu *Domaće ognjište*, filologinja Vera Philippovich (Filipović) opisala je i opću atmosferu koja je vladala za njezina boravka.⁴⁶ Ona je imala pozitivno iskustvo, ističući da „djevojka u Zürichu može naći najljepše naukovne odnošaje”.⁴⁷ Autorica je posebno istaknula studij medicine, koji je usprkos znatnim financijskim izdacima pobuđivao najveći interes studentica. U nacionalnom smislu Philippovich je istaknula da je bio prisutan velik broj Ruskinja te Bugarki, koje su se najčešće odlučivale za studij pedagogije i

⁴⁶ Rođena je u Zagrebu 1878., gdje je 1897. završila Ženski licej i upisala se na Filozofski fakultet u Zürichu. Tamo je studirala engleski jezik, koji je završila 1908. „Vera Phillipovic”, *Matrikeledition*, pristup ostvaren 16. 2. 2024., <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/27274.htm>.

⁴⁷ Philippovich se dotaknula i generalne problematike onodobnoga ženskog obrazovanja, smatrajući najvećim problemom njegovu nedostupnost jer „(...) nije svaka djevojka bila tako sretna, kao nekolicina nas, da je neprekidno mogla nastavljati svoje nauke (...), jer „(...) bile su prije drugačije prilike pa i sada nije još u tom pogledu svagdje jednako”. Osim toga, istaknula je da „se nađe mnogo gospođica i gospođa, koja već u starijim godinama, pošto si je toliko zaštedila (...), može sada iza mnogih godina rada i susprezanja oživotvoriti nekadašnju misao i želju”. Na kraju teksta parafrazirala je Arnolda Dodela: „študentkinja spada upravo tako u naš kulturni svijet, kao što študent, jer je ona svakako jedan faktor daljnjeg razvitka muškog spola. Znajuća žena uvijek je više vrijedna od neznajuće. Sve protivne tvrdnje iskazale su se kao zablude.” Vera Philippovich, „Zürische uspomene”, *Domaće ognjište* 1 (1902), br. 3: 6, 8.

filozofije jer su za to dobivale stipendiju od bugarske države.⁴⁸ Istražujući studentice u Zürichu, Bonner je istaknuo da su slična iskustva imale i prve studentice medicine, smatrajući vrijeme provedeno u Zürichu uspješnim razdobljem koje im je pružalo različite mogućnosti.⁴⁹ Ipak, iz prijevoda članka Izolde Betlheim objavljenog 1904. u *Domaćem ognjištu* pod nazivom „O medicinskom studiju” mogu se naslutiti i neki problemi. U članku se Betlheim, među ostalim, osvrnula i na položaj djevojaka koje su studirale medicinu, navevši da im se često postavlja sljedeće pitanje: „Pa nije li vam to neugodno, nije li vas stid?”⁵⁰ Iako je tekst u većoj mjeri posvećen analizi studija, Betlheim je spomenula još neke detalje vezane uz položaj studentica medicine, „vele da za djevojke nije medicina, jer im zdravlje i čitava konstitucija organizma nije dosta čvrsta, da može svladati tako naporni studij, koji zahtjeva i sav razum, cijelo srce i svu snagu”.⁵¹

Farmaceutkinje

Počeci farmaceutske izobrazbe vezani su uz ljekarništvo, koje je postupno izlazilo iz cehovskih okvira prema medicinskim fakultetima. To je za posljedicu imalo osnutak prvih gremija koji su sudjelovali u edukaciji novoga kadra, s čijom će se regulacijom u Habsburškoj Monarhiji započeti u 18. stoljeću. Tijekom 19. stoljeća počeli su se razvijati i farmaceutski fakulteti.⁵² U Švedskoj se prva diplomirana farmaceutkinja pojavljuje 1891., u Norveškoj 1894., u Francuskoj i Rusiji 1899., a u Njemačkoj 1900. godine.⁵³ Za razliku od studija medicine, koji je pokrenut tek 1917., studij farmacije u Zagrebu je formiran 1882. kao Farmaceutski učevni tečaj koji je djelovao u sklopu tadašnjega Mudroslovnog fakulteta.⁵⁴ U ugarskom dijelu Monarhije žene su pravo upisa na farmaceutski studij dobile 1895., a u

⁴⁸ Philippovich, „Züriške uspomene”, 7. Od 1878. do 1920. bugarska je vlada provodila programe stipendiranja koji su omogućavali odlazak bugarskih studenata na školovanje u inozemstvo. Među njima su bili i budući liječnici, kojih je jako nedostajalo u Bugarskoj, koja je prvi medicinski fakultet (u Sofiji) dobila tek 1917., kad i Zagreb. Marius Turda, Georgeta Nazarska, „The Balkan Medical Education and Bulgarian Physicians (1840s-1920s): Transfer of Knowledge”, *Deltos: Journal of the History of Hellenic Medicine* (2012): 22.

⁴⁹ Bonner, „Rendezvous in Zurich”, 14, 25.

⁵⁰ Izolda Betlheim, „O medicinskom studiju”, *Domaće ognjište* 2 (1904), br. 5: 41.

⁵¹ Betlheim, „O medicinskom studiju”, 41

⁵² Luyendijk Elshout, „Medicine”, 557, 579. Vidi: Fatović-Ferenčić, Brkić Midžić, *Diplome i povelje hrvatskih farmaceuta*, 10-32.

⁵³ Vidi: Velnić, „Djelatnost žene u farmaciji”, 67-71.

⁵⁴ Vidi: Vladimir Grdinić, „Svjetlo iskustvo”, u: *Farmaceutsko-biokemijski fakultet: 120 godina iskustva i napretka*, ur. Vladimir Grdinić et al. (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Farmaceutsko-biokemijski fakultet, 2002), 13-43. Botaničar Bohuslav Jiruš je 1878., predlažući pokretanje farmaceutskoga tečaja, razjasnio i odnos između farmaceutskoga i medicinskoga studija. Vidi: „Razvoj farmaceutske nastave na zagrebačkom univerzitetu”, u: *Pedeset godina farmaceutske nastave na zagrebačkom univerzitetu (1882/3-1932/3)* (Zagreb: Tiskara braća Kralj, 1934), 7-11.

austrijskom 1900. godine. Tom je prilikom uređeno da žene mogu samostalno voditi ljekarnu, ali uz posebnu dozvolu ministarstva unutarnjih poslova.⁵⁵ Istražujući prve hrvatske farmaceutkinje, Bosiljka Jardas utvrdila je da je prva hrvatska diplomirana farmaceutkinja bila Berta Hainiš. Ujedno je Hainiš bila prva ljekarnička vježbenica, a diplomu je stekla na nekom od stranih sveučilišta prije 1905. godine.⁵⁶

Pitanje fakultetske naobrazbe budućih farmaceutkinja na Sveučilištu u Zagrebu prvi put razmatralo se 6. prosinca 1900. u Osijeku na glavnoj skupštini Hrvatsko-slavonskoga zemaljskoga ljekarničkog zbora. Jedan od glavnih inicijatora toga prijedloga bio je Antun Hainiš, ljekarnik u Indiji i otac Berte Hainiš.⁵⁷ Prijedlog je prihvaćen te je 1. listopada 1901. na snagu stupio *Zakon o pharmaceutskom studiju žena u Hrvatskoj*.⁵⁸ Taj je zakon bio važan iz više razloga. Ženama je omogućeno da postanu ljekarničke vježbenice, što je bio preduvjet za upis studija. Drugo, dopušten im je upis studija farmacije. Treće, mogle su postati ljekarničke pomoćnice, što je bio preduvjet za stupanje u ljekarničku službu. Četvrto, ženama je omogućeno samostalno vođenje javnih ljekarni na teritoriju Banske Hrvatske uz posebnu dozvolu Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade, što kod muškaraca nije bio slučaj. Zakonodavac je naznačio da će se prve studentice na studij farmacije moći upisati najranije akademske godine 1904./05. s obzirom na to da su prethodno morale odraditi vježbenički period.⁵⁹

U Zagrebu je do 1917. diplomiralo 20 farmaceutkinja. Prva studentica koja je završila farmaciju bila je Anka Uhlir, koja je 1903. primljena kao ljekarnička vježbenica u ljekarnu Josipa Polašeka u Zagrebu. Nakon što je položila tirocinalni ispit 18. lipnja 1906. upisala se na studij farmacije. Dana 23. siječnja 1909. postala je prva farmaceutkinja koja je diplomirala u Zagrebu.⁶⁰ Nakon Uhlir, studij farmacije do 1917. u Zagrebu su završile: Ema Bukvić⁶¹, Katarina Kamler, Jelena Pejašinović, Dikosava Šlemin, Jelena Jelka Divjak, Vjera Rojc, Božica Seewald,

⁵⁵ „Žene i medicinske nauke u Austriji”, 371.

⁵⁶ Jardas, „Prve žene u hrvatskoj farmaciji”, 259-260. Prva ljekarnička asistentica u Bosni i Hercegovini bila je Ljubica Jokanović iz Sarajeva, koja je farmaceutski ispit nastavila u Beču. „Prva bosanska asistentkinja”, *Farmaceutski vjesnik* 4 (1910), br. 6: 95.

⁵⁷ Jardas, „Prve žene u hrvatskoj farmaciji”, 259.

⁵⁸ Dana 9. rujna 1901. žene su dobile pravo redovnog upisa na Mudroslovni fakultet. Iako je farmaceutski učevidni tečaj djelovao u sklopu toga fakulteta, odluka je donesena zasebno. Vidi: Grdinić, „Prve studentice farmacije”, 158-159; Luetić, „Prve studentice Mudroslovnog fakulteta”, 174.

⁵⁹ „Zakon o pharmaceutskom studiju žena u Hrvatskoj”, *Domaće ognjište* 5 (1902), br. 2: 18.

⁶⁰ „Novi magistri”, *Farmaceutski vjesnik* 3 (1909), br. 2: 33. Vidi: Fatović-Ferenčić, Brkić Midžić, *Diplome i povelje hrvatskih farmaceuta*, 34-37.

⁶¹ Jardas, „Prve žene u hrvatskoj farmaciji”, 261.

Zlata Somogji⁶², Mihaela Novina⁶³, Golubica Grubić, Katarina Kata Rastovčan, Smiljka Kolar, Ljerka Pažameta, Draga Petračić, Štefanija Blažić, Angjelina Klaić, Elza Lucarić, Blaženka Pecinovsky i Draga Sporčić Belić.⁶⁴ Vjera Rojc bila je prva žena koja je stekla doktorat filozofije iz prirodoslovno-matematičkih znanosti na Sveučilištu u Zagrebu. Doktorirala je 1915. disertacijom pod nazivom *O reakciji thalli-soli sa sumporovodikom*.⁶⁵

Prilog 2. Popis diplomiranih farmaceutkinja s prostora Banske Hrvatske na Farmaceutskom učevnom tečaju Mudroslovnoga fakulteta Sveučilištu u Zagrebu

	Ime i prezime	Godina završetka studija
1.	Anka Uhlir	1909.
2.	Ema Bukvić	1910.
3.	Katarina Kamler	1911.
4.	Jelena Pejašinović	1911.
5.	Dikosava Šlemin	1911.
6.	Jelena Jelka Divjak	1913.
7.	Vjera Rojc	1913.
8.	Božica Seewald	1913.
9.	Zlata Somogji	1913.
10.	Mihaela Novina	1914.
11.	Golubica Grubić	1915.
12.	Katarina Kata Rastovčan	1915.
13.	Smiljka Kolar	1916.
14.	Ljerka Pažameta	1916.
15.	Draga Petračić	1916.
16.	Štefanija Blažić	1917.
17.	Angjelina Klaić	1917.
18.	Elza Lucarić	1917.
19.	Blaženka Pecinovsky	1917.
20.	Draga Sporčić Belić	1917.

Prve studentice farmacije bile su uključene u različite aktivnosti vezane uz studentski život tadašnjega Sveučilišta u Zagrebu. Uhlir i Bukvić uključile su se u veliki studentski štrajk koji je izbio u ljetnom semestru 1907./08.⁶⁶ Mlade magistre farmacije i kasnijih su se godina uključivale u štrajkaške aktivnosti. Krajem

⁶² „Novi magistri”, *Farmaceutski vjesnik* 7 (1913), br. 8: 93.

⁶³ „Novi mag. farmacije”, *Farmaceutski vjesnik* 8 (1914), br. 8: 210.

⁶⁴ Navedeni podaci dobiveni su iz: *Pedeset godina farmaceutske nastave*, 52-54.

⁶⁵ Vukelja, Luetić, *Prirodoslovke i matematičarke*, 239.

⁶⁶ Jardas, „Prve žene u hrvatskoj farmaciji”, 261. O štrajku vidi: Luetić, „Studentski štrajk”, 295-326.

travnja 1914. u Zagrebu je izbio štrajk diplomiranih farmaceuta, studenata farmacije i vježbenika u ljekarnama, koji su zahtijevali bolje uvjete rada.⁶⁷ Postavili su tri glavna zahtjeva koje su vlasnici ljekarni trebali zadovoljiti: svaki treći dan trebao je biti slobodan; pola sata više za ručak (dva sata umjesto jedan i pol) te za večeru (jedan i pol sat umjesto jedan) i zatvaranje ljekarni u 20 sati. Zabilježeno je da su se uz farmaceute uključile i tri kolegice: Belić, Klaić i Lucarić. Posrednik u pregovorima bio je farmaceut i kemičar Julije Domac, a zahtjevi prosvjednika u većoj su mjeri prihvaćeni.⁶⁸

Studentice farmacije bile su uključene i u rad Hrvatskoga akademskoga farmaceutskoga kluba, utemeljenog 1907. godine.⁶⁹ Prva zabilježena studentica u upravi Kluba bila je Vjera Rojc, koja je na godišnjoj skupštini održanoj 10. svibnja 1912. izabrana u odbor društva, dok je Zlata Somoggi uz Oskara Vičevića izabrana za revizoricu društva.⁷⁰ Na godišnjoj skupštini 7. studenog 1913. Rojc je zabilježena kao tajnica iako je tada već diplomirala. Tom je prilikom blagajnica Kluba postala Mihaela Novina, koja je na tu funkciju izabrana na prethodnoj skupštini, održanoj 16. svibnja iste godine.⁷¹ Rojc će kao tajnica Kluba biti zabilježena i 21. veljače 1914., kad je zajedno s predsjednikom Kluba Vladojem Sokićem te predsjednikom Hrvatskoga farmaceutskog društva Stanislavom Ilakovcem i tajnikom Ferdinandom Kovačićem potpisala predstavku u kojoj su se žalili na najavljene promjene *Zakona o ljekarništvu*.⁷² Na redovitoj godišnjoj skupštini Hrvatskoga akademskoga farmaceutskoga kluba 27. svibnja 1914. izvješteno je da Rojc radi na skriptima iz farmaceutske kemije uz dozvolu predstojnika Kemijskoga zavoda Gustava Janečka. Međutim, nije poznato jesu li skripta ikad završena i objavljena. Na toj je skupštini za blagajnicu Kluba izabrana Katarina Kata Rastovčan.⁷³

⁶⁷ Nikola Kujundžić, *Spomenica u povodu 130 obljetnice nastave farmacije (1882-2012)* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Farmaceutsko-biokemijski fakultet, 2012), 20.

⁶⁸ „Pokret zagrebačkih farmaceuta”, *Farmaceutski vjesnik* 8 (1914), br. 6: 130-133.

⁶⁹ Ciljevi Kluba bili su „učvrstiti i raširiti kolegijalnost među svojim članovima; podupirati uboge i bolesne prave članove; sazivati sijela na kojima se imaju držati strukovna i općenita predavanja; brinuti se oko svih farmaceutskih staleških, moralnih i materijalnih probitaka na Sveučilištu”. HR-HDA – fond 1353 – Građanske stranke i društva (dalje: GSD), Pravila Hrvatskog akademskog farmaceutskog kluba u Zagrebu.

⁷⁰ „Glavna skupština hrvat. akad. farm. kluba”, *Farmaceutski vjesnik* 6 (1912), br. 6: 71.

⁷¹ „Hrvatski akademski farmaceutski klub”, *Farmaceutski vjesnik* 7 (1913), br. 12: 140; 7 (1913), br. 5: 59.

⁷² „Pretpostavka Hrv. farm. društva i Hrv. akad. farm. kluba na kr. zem. vladu, s obzirom na pretstojeće promjene zakona o ljekarništvu”, *Farmaceutski vjesnik* 8 (1914), br. 3: 46-50.

⁷³ Š., „Redovita glavna skupština Hrv. akad. farm. Kluba održana 27. svibnja 1914.”, *Farmaceutski vjesnik* 8 (1914), br. 7: 160-161.

Položaj u struci

Razvoj karijere

Prve liječnice i farmaceutkinje na prostoru Banske Hrvatske bile su malobrojne. Najveći izazov u proučavanju njihovih karijera po završetku studija je oskudnost izvora. Neke od njih u dosadašnjoj su literaturi barem dijelom već bile predmet istraživanja. Kad je riječ o liječnicama i farmaceutkinjama koje dosad nisu obrađivane, glavni izvor bili su arhivski dokumenti i periodika. Arhivski izvori su malobrojni i najčešće se radi o personalnim spisima koji donose osnovne podatke o njihovu karijernom razvoju. Koristan je izvor i onodobna periodika poput *Liječničkoga vjesnika* i *Farmaceutskoga vjesnika*. Uzevši u obzir sve to, u ovom će se poglavlju nastojati utvrditi specifične prepreke u karijeri liječnica i farmaceutkinja, poticaji i prostor koji je otvarao mogućnosti liječničkoga zvanja za žene te tijek karijere liječnica i farmaceutkinja koje su djelovale u Banskoj Hrvatskoj u promatranom razdoblju.

Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće znatno se razvija zdravstveni sustav na području Banske Hrvatske. Krajem 19. stoljeća ondje su djelovale 33 bolnice kapaciteta 2939 kreveta, ne računajući Bolnicu milosrdne braće u Zagrebu i Zavod za umobolne u Stenjevcu. Godine 1894. donesena su dva zakona: *Zakon od 24. siječnja 1894. o uređenju zdravstvene službe u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji* i *Zakon o ljekarništvu*, a 1906. *Zakon o zdravstvu*, kojima je uređena javnozdravstvena i ljekarnička služba te potaknut razvoj preventivne zdravstvene zaštite. Godine 1893. osnovan je Kraljevski zemaljski zavod za proizvodnju animalnog cjepiva protiv boginja, preteča Imunološkoga zavoda. Jakob Hlavka otvorio je 1896. radionicu koja je prerasla u prvu hrvatsku tvornicu kirurških instrumenata, ortopedskih pomagala i zavojnoga materijala, 1907. otvoren je Gradski dječji ambulatorij, a Božidar Špišić pokrenuo je 1908. prvi ortopedski zavod u Zagrebu. Održani su i prvi važni liječnički kongresi. Povodom 25. obljetnice Zbora liječnika 1899. organiziran je znanstveni skup na kojemu je bilo 177 sudionika, a 1908. u Opatiji je održan prvi međunarodni talasoterapijski kongres.⁷⁴

Paralelno s razvojem zdravstva na prijelazu stoljeća dolazi i do ulaska prvih liječnica u liječničku struku na području Banske Hrvatske. Dana 28. lipnja 1903. donesena je naredba „kojom se izdaje dozvola, da mogu ženske, doktori cjelokupne liečništva, izvršavati liečničku praksu u području kraljevina Hrvatske i Slavonije (...) u svim granama medicinske struke, nu pod svim onim uvjetima, pod kojima

⁷⁴ Vidi: Vladimir Dugački, „Razvoj zdravstvenih ustanova u Hrvatskoj do Prvoga svjetskog rata”, *Medicus* 16 (2007), br. 2: 251-255; Ivica Vučak, „Prvi međunarodni liječnički kongres u Hrvatskoj posvećen talasoterapiji”, *Hrvatske vode* 11 (2003): 234-237; Vlatka Dugački, Krešimir Regan, „Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova na hrvatskom prostoru”, *Studia lexicographica* 13 (2019), br. 25: 52-55.

je to dozvoljeno muškarcima”.⁷⁵ Zahvaljujući toj naredbi žene su dobile mogućnost obavljanja liječničke prakse na području Banske Hrvatske, što dotad nije bilo moguće. Za razliku od liječnica, farmaceutkinje su, kao što je spomenuto, pravo rada u ljekarni i držanja vlastite ljekarne dobile već 1. listopada 1901., kad je na snagu stupio *Zakon o pharmaceutskom studiju žena u Hrvatskoj*. Međutim, razvoj karijera prvih liječnica i farmaceutkinja išao je sporo.

Milica Šviglin Čavova, kao prva diplomirana liječnica, nakon nastojanja da dobi pravo obavljanja prakse u Zagrebu na kraju je otišla u Njemačku, gdje je radila u sanatoriju kod Dresdena.⁷⁶ Potom se udala za bugarskoga liječnika Bogdana Čavova i odselila u Sofiju, gdje je 1900. namještena kao gradska liječnica i bavila se ginekologijom. U knjizi *Znameniti i zaslužni Hrvati* naznačeno je da je Čavova „najviše djelovala među muslimankama”.⁷⁷ Prva liječnica kojoj je odobren rad na području Banske Hrvatske bila je Karola Milobar, specijalistica za ženske bolesti i bolesti jednjaka, želuca i crijeva. Dozvolu za rad dobila je 1906., a s praksom je započela u liječničkoj ordinaciji u Basaričekovoj ulici u svibnju iste godine.⁷⁸ Zanimljivo je primijetiti da je prva liječnica u Banskoj Hrvatskoj dozvolu za rad dobila gotovo pune tri godine nakon što je na snagu stupila naredba koja im je to omogućila. Nakon Milobar, prva liječnica koja je došla u Zagreb bila je Lazić. Ona je od prosinca 1914. do srpnja 1916. volontirala u Bolnici milosrdnih sestara na odjelima za bolesti oka, nosa i grla te za kožne i venerične bolesti.⁷⁹ Potom je od srpnja 1916. do svibnja 1917. radila u Prosekturi javnih zdravstvenih zavoda u Zagrebu.⁸⁰ Paralelno je tijekom travnja 1917. volontirala u Kraljevskom zemalj-

⁷⁵ „Naredba”, *Narodne novine* (Zagreb), 3. 7. 1903., br. 149; „Naredba”, *Liječnički vjesnik* 25 (1903), br. 7: 264.

⁷⁶ „Osobne viesti”, *Liječnički vjesnik* 22 (1900), br. 7: 261; Antonija Kassowitz Cvijić, „Šviglin Milica udata Čavova”, u: *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925*. (Zagreb: Odbor za izdanje knjige „Zaslužni i znameniti Hrvati 925-1925.”, 1925), 261; Bučar, „Prva Hrvatica liječnica”, 27; Belicza, „Prve hrvatske liječnice”, 1192.

⁷⁷ „Osobne viesti”, 261; Kassowitz Cvijić, „Šviglin Milica udata Čavova”, 261; Bučar, „Prva Hrvatica liječnica”, 27; Belicza, „Prve hrvatske liječnice”, 1192. Analizirajući bugarske liječnice od kraja 19. do sredine 20. stoljeća, Nazarska je utvrdila da ih se najveći broj odlučivao za specijalizaciju iz ginekologije. Liječnice su se češće zapošljavale u državnoj službi, a imale su važnu ulogu u liječenju muslimanki oboljelih od sifilisa i drugih spolnih bolesti. Vidi: Georgeta Nazarska, „Women’s Roles, Professional Dilemmas and Public Service: Women as Obstetrician-Gynecologists, Pediatricians and Teachers Physicians in Bulgaria (late 19th to mid-20th Century)”, *Balkanistic forum* (2016), br. 1-2: 135-136. Također vidi: Georgeta Nazarska, „The Vienna School of Medicine and Bulgarian Medicine and Health Care (the 1840s-1910s): Transfer of Knowledge”, u: *Medicine Within and Between the Habsburg and Ottoman Empires, 18th – 19th Centuries*, ur. Teodora Daniela Sechel (Bochum: Verlag, 2011), 37-51; Turda, Nazarska, „The Balkan Medical Education”, 22.

⁷⁸ Nakon završetka studija u Zürichu liječničko je iskustvo stjecala po klinikama u Berlinu. Fatović-Ferenčić, Krznarić, „Karolina Milobar”, 445. Prva liječnica koja je u Dalmaciji dobila pravo obavljanja liječničke prakse bila je Vida Gjurić 1911. godine. Vidi: Vučak, „Karola Milobar”, 72.

⁷⁹ HR-HDA-890-ZP, Lazić Emilija, kut. 288, Broj 218/922, Svjedodžba.

⁸⁰ HR-HDA-890-ZP, Lazić Emilija, kut. 288, Potvrda.

skom rodilištu i ginekološkom odjelu kao pomoćni liječnik.⁸¹ Zatim je tijekom svibnja i lipnja 1917. volontirala na kirurškom odjelu Bolnice milosrdnih sestara u Zagrebu.⁸² Nakon toga je u srpnju i kolovozu 1917. volontirala na odjelu za unutarnje bolesti iste bolnice.⁸³ Iako je od 1900., kad je Milobar diplomirala, pa do 1914. studij medicine završilo devet liječnica, nijedna nije došla službovati u Bansku Hrvatsku. Slična je situacija bila i među farmaceutkinjama. Tek je Vjera Rojc 1. siječnja 1914. postala prva suvlasnica ljekarne u Zagrebu. Vlasništvo nad ljekarnom podijelila je sa Žigom Ključecom.⁸⁴ U promatranom razdoblju na prostoru Banske Hrvatske nije zabilježena nijedna druga farmaceutkinja kojoj je to pošlo za rukom.⁸⁵ Više je razloga doprinijelo tome.

Slabo razvijena mreža zdravstvenih ustanova, nepostojanje medicinskoga fakulteta i općenito slaba ekonomska razvijenost Banske Hrvatske nisu pružali velik broj mogućnosti koje su netom završeni liječnici i liječnice imali u mjestima gdje su studirali. Tako je Ema Pavleković po završetku studija ostala u Švicarskoj i ondje radila sve do 1913. godine. Potom je otišla u Kairo, gdje je 1914. otvorila liječničku ordinaciju, a posebno se zanimala za ginekološke probleme. Međutim, nakon poteškoća u Kairu iste je godine došla u Zagreb, gdje se zaposlila u Vojnoj bolnici, a kasnijih je godina radila u više mjesta, pri čemu se najduže zadržala u Senju.⁸⁶ Zlata Havliček karijeru je započela u Beču, gdje je radila kao aspirantica i sekundarna liječnica. Godine 1915. došla je u Zagreb te je postavljena kao asistentica u Kraljevskom zemaljskom rodilištu i primaljskom učilištu. Od 1916. do 1925. radila je kao sekundarna liječnica u Bolnici milosrdnih sestara, nakon čega je otvorila privatnu ordinaciju i dobila naziv specijalistice ginekologije.⁸⁷ Potkraj 1911. Savka Kolar zaposlila se kao praktikantica na Ginekološko-porodiljskom odjelu Zemaljske bolnice u Sarajevu, no prerana smrt zaustavila je daljnji razvoj karijere.⁸⁸ Vera Mihaljinec navedena je u srpnju 1916. u *Liječničkom vjesniku* kao sekundarna liječnica Očnoga odjela Bolnice milosrdnih sestara u Zagrebu.⁸⁹

⁸¹ HR-HDA-890-ZP, Lazić Emilija, kut. 288, Br. 563, Uredovna svjedodžba.

⁸² HR-HDA-890-ZP, Lazić Emilija, kut. 288, Br. 87/1917, Svjedodžba.

⁸³ HR-HDA-890-ZP, Lazić Emilija, kut. 288, Br. 87/1917, Svjedodžba.

⁸⁴ „Magistra – suvlasnica ljekarne u Zagrebu”, *Farmaceutski vjesnik* 8 (1914), br. 2: 36. O Rojc vidi: Vukelja, Luetić, *Prirodoslovke i matematičarke*, 238-240.

⁸⁵ Za usporedbu, Božica Seewald bila je prva žena koja je upravljala ljekarnom u Bosni i Hercegovini uzevši u zakup ljekarnu u Bosanskom Brodu. Godine 1930. kupila je ljekarnu u Brčkom. Vukelja, Luetić, *Prirodoslovke i matematičarke*, 95-96.

⁸⁶ Krmpotić, „Ema Pavleković”, 273-276.

⁸⁷ U međuratnom je razdoblju radila u više škola i zavoda kao školska liječnica, nastavnica higijene i liječnica za djecu. Vidi: Vukelja, Luetić, *Prirodoslovke i matematičarke*, 28.

⁸⁸ Vučak, „Karola Milobar”, 73.

⁸⁹ Rođena je u Zagrebu 1892. U molbi koju je sastavila 1948. naznačeno je da ima 33 godine staža. U to je vrijeme radila u Školskoj poliklinici kao specijalistica za unutarnje bolesti. Prije toga je bila zaposlena u Središnjem zavodu za socijalno osiguranje u Zagrebu. Vera Zec Mihaljinec, „Godišnji izvještaj

Osim toga, liječnice i farmaceutkinje imale su dodatnu otegotnu okolnosti jer su bile žene, što im je onemogućavalo brži razvoj karijere. Dobar primjer za to je Lazić, koja je radila u Bolnici milosrdnih sestara u Zagrebu, Brestovcu i Lipiku, a stalno se nastanila tek u Ogulinu, gdje se 1927. zaposlila na kirurškom odjelu.⁹⁰ Ljekarne na prostoru Banske Hrvatske nerijetko su bile obiteljski posao koji su nasljeđivali muški članovi obitelji. Najstarija civilna ljekarna u Banskoj Hrvatskoj bila je *K crnom orlu*, koju je vodila obitelj Panac u četiri generacije. Tek je farmaceutkinja Nada Panac kao prva žena u obitelji preuzela posao 1932. godine.⁹¹ Obitelj je ponekad bila i razlog zbog kojega su liječnice i farmaceutkinje nakon studija prekidale ili trajno odustajale od razvoja karijere. Augusta Buček udala se po završetku studija 1903. u Doveru u Engleskoj za liječnika Waltera Steinbissa. Godine 1905. bila je pomoćna liječnica u Kantonalnoj duševnoj bolnici u Mesingu kraj Berna u Švicarskoj.⁹² Katarina Kata Rastovčan odselila se nakon studija u Tržič u Sloveniji, gdje je njezin muž Bohuslav Lavički, za kojega se udala 1914., imao ljekarnu.⁹³

Od prvih 17 liječnica na prostoru Banske Hrvatske njih pet, Čavova, Milobar, Pavleković, Havliček i Kolar, profesionalno su se bavile barem nekim aspektima ginekološke problematike. Jedan od razloga koji ih je na to potaknuo u okviru Austro-Ugarske Monarhije bila je i borba protiv endemijskoga sifilisa na području Bosne i Hercegovine.⁹⁴ Borba protiv te bolesti u Bosni i Hercegovini bila je

(1915) očnog odjela bolnice milosrdnih sestara u Zagrebu (primarius dr. Hühn)", *Liječnički vjesnik* 38 (1916), br. 7: 204-206; HR-HDA-890-ZP, Kvinc Vera, kut. 288, Predmet: dr. Quinz-Mihaljinec Vera, internist – molba za ispravak nepravilnog sistematiziranja; Liječnička svjedodžba.

⁹⁰ Od 20. lipnja 1918. do 23. travnja 1919. radila je kao pomoćni liječnik u bolnici Brestovac. U tri je navrata od 1919. do 1922. radila u svojstvu hospitantice na dermatovenerološkom odjelu Bolnice milosrdnih sestara u Zagrebu: od 1. prosinca 1919. do 1. travnja 1920., od 1. prosinca 1920. do 1. svibnja 1921. te od 1. prosinca 1921. do 15. travnja 1922. Međutim, zbog bolesti je više puta izbivala s posla. Na kraju je 26. rujna 1924. počela raditi u svojstvu liječnice u dječjem oporavilištu u Lipiku, gdje će ostati do 31. siječnja 1926., kad je zbog zatvaranja bolnice dobila otkaz. Dana 1. travnja 1927. zaposlila se kao sekundarni liječnik u ogulinskoj bolnici. U Ogulinu je radila na kirurškom odjelu, a u slučaju odsutnosti predstojnika vodila ga je umjesto njega. Posebno se posvetila problematici koštane tuberkuloze. Objavila je dva članka u *Liječničkom vjesniku*. HR-HDA-890-ZP, Lazić Emilija, kut. 288, Ravnateljstvo bolnice Brestovec; Broj 218/922, Svjedodžba; Službenički list; Broj: 1349/1942, Uredovna potvrda; Emilija Lazić, „Terapeutske bilješke: Liječenje rana i drugih afekcija kože Molsanom", *Liječnički vjesnik* 59 (1937), br. 11: 542-543; Emilija Lazić, „Ovarium torquatum lat.d.", *Liječnički vjesnik* 57 (1935), br. 9: 381.

⁹¹ Njezin brat Vili prekinuo je dotadašnju tradiciju jer se odlučio za studij medicine i specijalizaciju iz oftalmologije. Fatović-Ferenčić, Brkić Midžić, *Diplome i povelje hrvatskih farmaceuta*, 24-26.

⁹² Vukelja, Luetić, *Prirodoslovke i matematičarke*, 26.

⁹³ Vukelja, Luetić, *Prirodoslovke i matematičarke*, 97-98.

⁹⁴ Sifilis je kronična zarazna bolest koja se najčešće prenosi spolnim kontaktom, ponekad transplantarno sa zaražene majke na plod i iznimno rijetko transfuzijom ili sličnom inokulacijom. Endemijski sifilis nema karakter spolne bolesti jer se ne prenosi spolnim putem, no klinička slika ne razlikuje se od sifilisa kao spolne bolesti. Branka Marinović, „Sifilis", u: *Dermatovenerologija*, ur.

dio modernizacijskih mjera koje je Austro-Ugarska Monarhija počela provoditi nakon okupacije 1878. godine.⁹⁵ Ključan iskorak na tom polju učinjen je 1890., kad je medicinska komisija predložila zapošljavanje liječnica. Glavni poticaj za donošenje te odluke bio je što su muslimanke zbog vjerskih razloga i običaja nerijetko odbijale liječničku pomoć muškaraca. Prvo radno mjesto za liječnice sistematizirano je 1891. u Tuzli, a godinu dana poslije i u Mostaru. Prva zaposlena liječnica bila je Anna Bayerova.⁹⁶ Do 1918. u Bosni i Hercegovini uz Bayerovu je bilo zaposleno još sedam žena: Teodora Krajewska⁹⁷, Bogusława Keckova⁹⁸, Gisela Januszewska⁹⁹, Jadwiga Olszewska¹⁰⁰, Rosa Einhorn¹⁰¹, Kornelija Rakić¹⁰² i Rosalia Sattler-Feuerstein¹⁰³. O aktivnostima liječnica u Bosni i Hercegovini pisano je i u časopisu *Domaće ognjište*.¹⁰⁴ Na taj su način razvoj ginekologije i akcije protiv endemijskoga sifilisa postali važan projekt na razini cijele države, a liječnice se poticalo na specijalizaciju iz toga područja.

Aleksandar Basta Juzbašić (Zagreb: Medicinska naklada, 2014), 758. Usp. Lovro Dojmi, „Podrijetlo i raširenost endemijskog sifilisa”, u: *Endemijski sifilis u Bosni*, ur. Ante Vuletić (Zagreb: Škola narodnog zdravlja, 1939), 35-46; Franjo Kogoj, ur., *Spolne bolesti* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1954), 12, 146-149.

⁹⁵ Posebno važna mjera bila je izgradnja Zemaljske bolnice u Sarajevu od 1892. do 1896. godine. U to je vrijeme ta bolnica bila jedan od najboljih bolničkih kompleksa na području Monarhije, a u njoj su radili ili kraće boravili različiti liječnici iz cijele Austro-Ugarske Monarhije. Vidi: Izet Mašić, *Korijeni medicine i zdravstva u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Avicena, 2005), 101-156.

⁹⁶ Brigita Fuchs, Husref Tahirović, „Dr. Anna Bayerová: The First Official Female Doctor in Bosnia and Herzegovina”, *Acta medica academica* 48 (2019), br. 1: 121-126.

⁹⁷ Brigita Fuchs, Husref Tahirović, „Teodora Krajewska, Official Female Doctor of Tuzla and Sarajevo: Medical Practitioner, Woman of Science, Polish Patriot and Feminist”, *Acta medica academica* 48 (2019), br. 3: 317-327.

⁹⁸ Husref Tahirović, Brigita Fuchs, „Bogusława Keckova: An Official Female Doctor in Bosnia and Herzegovina, 1893-1911”, *Acta medica academica* 48 (2019), br. 2: 232-249. Keckova je bila prva liječnica koja je pristupila Zboru liječnika Hrvatske i Slavonije kao redoviti član na mjesečnoj skupštini održanoj u veljači 1896. „Novi članovi”, *Liječnički vjesnik* 17 (1895), br. 3: 63.

⁹⁹ Husref Tahirović, Brigita Fuchs, „Jadwiga Olszewska: A Woman Pioneer in Medicine in Serbia and Bosnia and Herzegovina”, *Acta medica academica* 49 (2020), br. 2: 207-216.

¹⁰⁰ Brigita Fuchs, Husref Tahirović, „Gisela Januszewska (née Rosenfeld), an Austro-Hungarian ‘Woman Doctor for Women’ in Banjaluka, 1899-1912”, *Acta medica academica* 49 (2020), br. 1: 75-83.

¹⁰¹ Brigita Fuchs, Husref Tahirović, „Rosa Einhorn (1872-1950): A Woman Pioneer in Medicine between Bosnia (1902-1913), New York, and Palestine”, *Acta medica academica* 49 (2020), br. 3: 281-291.

¹⁰² Husref Tahirović, Brigita Fuchs, „Kornelija Rakić: A Woman Doctor for Women and Children in Serbia and Bosnia and Herzegovina”, *Acta medica academica* 50 (2021), br. 1: 221-232.

¹⁰³ Brigita Fuchs, Husref Tahirović, „Rosalia Sattler-Feuerstein: An Austro-Hungarian Official Female Physician in Bosnia and Herzegovina, 1914-1919”, *Acta medica academica* 50 (2021), br. 2: 344-350.

¹⁰⁴ Vidi: „Prva pukovnijska liječnica”, *Na domaćem ognjištu* 2 (1900), br. 1: 49; „Ženski doktori na praškoj univerzi”, *Domaće ognjište* 9 (1902), br. 2: 161; „Bosansko-hercegovačka zemaljska vlada”, *Domaće ognjište* 8 (1903), br. 9: 159; „Institucija školskih liječnika”, *Domaće ognjište* 1 (1903), br. 4: 23.

Situacija u Bosni i Hercegovini korištena je i kao argument za otvaranje medicinskih studija ženama na području cijele Austro-Ugarske Monarhije, a poslije i u borbi za bolji položaj žena u struci. U prilog tome ide članak „Obrazovanje ženskinja na strani i kod nas” objavljen 1896. u *Narodnim novinama*. Posebna pozornost posvećena je obrazovanju žena na medicinskim fakultetima. Istaknuta je velika korist liječnica u krajevima poput Bosne i Hercegovine, gdje je živio velik broj muslimanki, te u djevojačkim školama i na selu općenito. Osim toga, autor članka referirao se na liječnički sastanak održan u Sankt Peterburgu, gdje je zaključeno „(...) da ženske kao liječnici mogu s boljim uspjehom od muških djelovati i protiv putenosti i potajnih bolesti u selima (spolne bolesti, op. M. K.)”. Kad je riječ o hrvatskim prilikama, naglašena je važnost otvaranja medicinskoga fakulteta u sklopu tadašnjega Sveučilišta jer „valja imati na umu zdravstveno stanje mase naroda, ponaosob žena i djece, jer to nam najviše stradava od bolesti”. S obzirom na to predložio je da se uz zalaganje „krasnog spola” pokuša pokrenuti barem medicinski zavod za žene koji „bi nam trebao kao kora kruha (...), a uz nj bismo mogli lakše čekati na medicinski fakultet”.¹⁰⁵ To je zanimljiv prijedlog koji u dosadašnjoj historiografiji nije razmatran. Može se pretpostaviti da je autor bio upoznat s takvim zavodima u carskoj Rusiji, koji su ondje osnovani već 1870-ih, i to u Moskvi (1872.), Sankt Peterburgu (1878.), Kazanu (1876.) i Kijevu (1878.). Zavodi su poslužili kao svojevrsno prijelazno rješenje do 1911., kad su žene u Rusiji dobile pravo ravnopravnoga studiranja s muškarcima.¹⁰⁶ U to je vrijeme djelovala i Londonska medicinska škola za žene (London School of Medicine for Women), osnovana 1874., u čijem je pokretanju sudjelovalo više istaknutih liječnica: Sophia Jex-Blake, Elizabeth Garrett Anderson, Emily Blackwell i Elizabeth Blackwell.¹⁰⁷ Ta ideja očito nije naišla na veći odjek jer slični prijedlozi, barem zasad, nisu pronađeni u poznatim izvorima vezanima uz inicijative o osnivanju medicinskoga fakulteta u Zagrebu. Ipak, taj podatak svjedoči da su postojali različiti stavovi o mogućem ulasku žena u medicinu i na području Banske Hrvatske.

U promatranom razdoblju nije zabilježena veća aktivnost liječnica i farmaceutkinja u tadašnjim strukovnim društvima, ponajprije Zboru liječnika Hrvatske i Slavonije te Hrvatskom farmaceutskom društvu. Bogusława Keckova bila je prva liječnica koja je pristupila Zboru liječnika kao redovita članica na mjesečnoj skupštini održanoj u veljači 1896. godine.¹⁰⁸ Nakon nje, Zboru liječnika u

¹⁰⁵ D., „Obrazovanje ženskinja na strani i kod nas”, *Narodne novine*, 14. 2. 1896., br. 37.

¹⁰⁶ Vidi: Kornilova, Magsumov, „Emancipation in Educational System”, 355, 363. O ženama i znanosti u Rusiji vidi: Olga Valkova, „The conquest of science: women and science in Russia, 1860-1940”, *Osiris* 23 (2008): 136-165.

¹⁰⁷ Vidi: Véronique Molinari, „‘Schools of their own’ – The Ladies’ Medical College and London School of Medicine for Women”, u: *Women and Science, 17th Century to Present: Pioneers, Activists and Protagonists*, ur. Donna Spalding Andréolle i Véronique Molinari (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2011), 1-26.

¹⁰⁸ „Novi članovi”, *Liječnički vjesnik* 17 (1895), br. 3: 63.

listopadu 1906. pristupila je Karola Milobar. Nije ostalo zabilježeno Milobarino sudjelovanje na mjesečnim i godišnjim skupštinama.¹⁰⁹ Godine 1907. Milobar je objavila dva članka u *Liječničkom vjesniku*, u kojima se bavila pitanjem gastroenterološke problematike, pri čemu je navela i primjere iz vlastite prakse.¹¹⁰ To su ujedno bili prvi članci koje je objavila neka žena u *Liječničkom vjesniku*.¹¹¹ U promatranom razdoblju, kao članice Zbora liječnika, zabilježene su još Milena Gavrančić¹¹², Zlata Havliček¹¹³, Staka Bokonjić, Katarina Katica Jakšić, Vera Zec¹¹⁴, Erna Hofman i Elza Rajski.¹¹⁵ Iako se do kraja razdoblja pojavio veći broj liječnica u Zboru liječnika, izostao je njihov angažman u radu društva. Osim što se povremeno navode kao prisutne na sjednicama, drugih informacija o njihovu djelovanju unutar toga strukovnog društva nema. Informacije o većoj aktivnosti farmaceutkinja nisu zabilježene ni u Hrvatskom farmaceutskom društvu.¹¹⁶ Poznato je da su na sjednici Društva 21. veljače 1914. od 31 prisutnog člana bile i tri žene: Divjak, Kamler te Novina.¹¹⁷

Zastupljenost pitanja položaja i djelovanja liječnica i farmaceutkinja u onodobnom tisku

Položaj prvih liječnica i farmaceutkinja u struci i tadašnjem društvu uopće pokušat će se odrediti na temelju analize časopisa *Liječnički vjesnik*¹¹⁸, *Farmaceutski*

¹⁰⁹ „Novi članovi”, *Liječnički vjesnik* 28 (1906), br. 11: 404.

¹¹⁰ Karola Milobar, „Nešto o kemičko-mikroskopskom iztraživanju želudačnog sadržaja u svrhu dijagnoze i terapije”, *Liječnički vjesnik* 29 (1907), br. 3: 61-64; Karola Milobar, „Prilog diferencijalnoj dijagnozi između benigne i maligne stenoze pylorusa”, *Liječnički vjesnik* 29 (1907), br. 8: 229-234.

¹¹¹ Vidi Stella Fatović-Ferenčić, *Liječnički vjesnik: medicinska komunikacija i memorija struke* (Zagreb: Hrvatski liječnički zbor, 2022), 119-120.

¹¹² „Imenik članova Zbora liječnika Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za godinu 1912.”, *Liječnički vjesnik* 35 (1913), br. 13-14: 6.

¹¹³ „Imenik članova Zbora liječnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za godinu 1913.”, *Liječnički vjesnik* 36 (1914), br. 29: 7.

¹¹⁴ „Imenik članova Zbora liječnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za godinu 1916.”, *Liječnički vjesnik* 39 (1917), br. 1: 30, 33, 41.

¹¹⁵ „Imenik članova Zbora liječnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za godinu 1917.”, *Liječnički vjesnik* 40 (1918), br. 1: 35, 40.

¹¹⁶ Društvo je osnovano 1907. godine. Glavna mu je svrha bila „promicati strukovnu naobrazbu članova”, raditi na poboljšanju položaja asistenata i pomoćnika, „posredovati kod namještenja ljekarničkih asistenata i pomoćnika”, raditi na osnutku mirovinske zaklade, pomagati ugroženim članovima te „izdavati društveni stručni list” (*Farmaceutski vjesnik*). HR-HDA-1353-GSD, Pravila Hrvatskog farmaceutskog društva u Zagrebu.

¹¹⁷ „Redovita glavna godišnja skupština Hrv. farm. Društva, održana 21. veljače 1914.”, *Farmaceutski vjesnik* 8 (1914), br. 3: 41.

¹¹⁸ Pokrenut je 1877. i izlazi sve do danas kao službeno glasilo Hrvatskoga liječničkog zbora. U analizi je obuhvaćen period od 1895., kad je zabilježen prvi spomen neke liječnice, pa sve do 1917. O časopisu vidi: Fatović-Ferenčić, *Liječnički vjesnik*.

*vjesnik*¹¹⁹ i *Domaće ognjište*¹²⁰. Analizom se želi utvrditi do koje su mjere prve liječnice i farmaceutkinje bile u fokusu tih časopisa te kakav je odnos bio prema njima i o čemu se najviše pisalo. Dobiveni podaci podijeljeni su i analizirani prema stupnju zastupljenosti u nekoliko cjelina: položaj u struci i obrazovanje, stav stručne javnosti i povijest.

Položaj u struci i obrazovanje

O položaju liječnica i farmaceutkinja u struci najviše se pisalo u *Domaćem ognjištu*. U početku su najčešća tema bile spomenute liječnice u Bosni i Hercegovini.¹²¹ Zatim su u nekim člancima navedeni primjeri poteškoća s kojima su se susretale liječnice, poput Biance Bienenfeld, aspirantice na klinici Neusser u Općoj bolnici, i Stefaniye Eder, aspirantice u Elizabetinoj bolnici, koje nisu bile sigurne hoće li dobiti namještenje u bolnici.¹²² Pisalo se i o pozitivnim primjerima. Kad je riječ o ljekarnicama, istaknuto je da u Nizozemskoj žene već prevladavaju. Naime, od 1275 ljekarničkih pomoćnika i naučnika njih 840 bile su žene, a 435 muškarci. Kao obrazloženje tih omjera navedeno je da su se „ženskinje u ljekarni pokazale vrlo vješte i spretne i mnogo mirnije i sabranije u ljekarskom poslu nego muškarci”.¹²³ Godine 1906. objavljen je članak o dotadašnjim uspjesima žena u medicini, pri čemu je navedeno da u Sjedinjenim Američkim Državama bilježe najveće uspjehe.¹²⁴ Osim toga, u časopisu se mogu pronaći neke sitne obavijesti poput one da je Magdalena Neff postala prva ljekarnica u Njemačkoj te da je dobila pravo držanja vlastite ljekarne ili da je diplomirala Eleonora Jenko, prva slovenska liječnica.¹²⁵

Problematika obrazovanja, slično kao i položaj u struci, najbolje je obrađena u *Domaćem ognjištu*. Tematski su se prilozi bavili raznim pitanjima iz područja obrazovanja. Primjerice, 1900. pisano je o Londonskoj medicinskoj školi za že-

¹¹⁹ Razlikujemo tri faze. U prvoj izlazi od 1907. do 1914. kao glasilo Hrvatskoga farmaceutskog društva u Zagrebu. Časopis je ponovno pokrenut 1919. te izlazi do 1941. kao glasilo Saveza apotekarskih saradnika u Kraljevini Jugoslaviji. U trećoj fazi, od 1941. do 1944., izlazi kao *Hrvatski farmaceutski vjesnik*, odnosno kao glasilo Hrvatskoga farmaceutskog društva. U analizi je u obzir uzeta prva faza.

¹²⁰ *Domaće ognjište* prvi je ženski list u Hrvatskoj. Pokrenut je 1900., kad izlazi pod nazivom *Na domaćem ognjištu*. Od 1901. izlazio je pod nazivom *Domaće ognjište*. Časopis je izlazio do 1914. godine. U analizi je obuhvaćen cijeli period izlaženja. O časopisu vidi: Danja Šilović Karić, „Domaće ognjište – prvi ženski list u Hrvatskoj”, u: *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, ur. Andrea Feldman (Zagreb: Institut Vlado Gotovac; Ženska infoteka, 2004), 181-190.

¹²¹ „Prva pukovnijska liječnica”, 49; „Ženski doktori na praškoj univerzi”, 27; „Bosansko-hercegovačka zemaljska vlada”, 159; „Institucija školskih liječnika”, 23.

¹²² „Prvi ženski liječnici u bolnicama”, *Domaće ognjište* 2 (1904), br. 5: 46.

¹²³ „Ljekarnice”, *Na domaćem ognjištu* 2 (1900), br. 1: 49.

¹²⁴ „Žena u medicini”, *Domaće ognjište* 4 (1906), br. 6: 88.

¹²⁵ „Prva ljekarnica u Njemačkoj”, *Domaće ognjište* 1 (1906), br. 7: 19; „Prva slovenska liječnica”, *Domaće ognjište* 7 (1907), br. 7: 138.

ne.¹²⁶ Prilikom donošenja *Zakona o pharmaceutskom studiju* istaknute su dobrobiti koje on donosi kad je riječ o ženama.¹²⁷ U časopisu su objavljena i spomenuta svjedočanstva Philippovich¹²⁸ i Betlheim¹²⁹ o studiranju u Zürichu. Philippovich je napravila i kratak pregled razvoja visokoškolskoga obrazovanja za žene do 1903. godine.¹³⁰

S druge strane, *Liječnički vjesnik* i *Farmaceutski vjesnik*, iako su bili stručna glasila, nisu se u većoj mjeri bavili položajem i napretkom u struci prvih liječnica i farmaceutkinja. Pritom treba imati na umu da je *Liječnički vjesnik*, kao časopis pokrenut 1877., svjedočio ulasku žena u medicinu gotovo od samih početaka. Prvi spomen neke liječnice u *Liječničkom vjesniku* seže u 1895., kad je navedeno da je Bogusława Keckova pristupila Zboru liječnika kao prva redovita članica na mjesečnoj skupštini održanoj u veljači 1895.¹³¹ U veljači 1896. objavljena je kratka obavijest o tome da je Rosa Kerschbaumer iz Salzburga prihvatila poziv za preuzimanje katedre na novoosnovanoj medicinskoj akademiji za žene.¹³²

Godine 1902. i 1903. objavljeno je nekoliko članaka koji se bave pitanjem obrazovanja žena u medicini i njihovim napredovanjem u znanosti. Prvotno je u kolovoškom broju *Liječničkoga vjesnika* za 1902. izašla kratka obavijest da je na Sveučilištu u Paviji u Italiji habilitirana prva žena, Rina Monti, koja je postala docentica iz anatomije.¹³³ Međutim, u ožujku 1903. ustanovljeno je da je došlo do navođenja pogrešnih informacija jer su to uspjele i neke žene prije nje, poput Giuseppine Cattani, profesorice patologije najprije u Pisi, a poslije i u Bologni. Navedeni su i neki primjeri iz 18. stoljeća, a spomenuto je da sveučilišnu nastavu žene drže i u Londonu, Glasgowu i Edinburghu.¹³⁴ U srpnju 1903. objavljena je naredba kojom je ženama omogućeno pravo obavljanja liječničke prakse na po-

¹²⁶ U članku je navedeno da je prema izvještaju za 1899. medicinu završilo ukupno 254 liječnica, koje su uz Englesku odlazile na rad u Indiju, Južnu Afriku i Kinu. „Na medicinskoj ženskoj školi u Londonu”, *Na domaćem ognjištu* 2 (1900), br. 1: 49.

¹²⁷ „Zakon o pharmaceutskom studiju žena u Hrvatskoj”, 18.

¹²⁸ Philippovich, „Züriške uspomene”, 6-8.

¹²⁹ Betlheim, „O medicinskom studiju”, 41.

¹³⁰ Vera Philippovich, „Današnja naobrazba žene”, *Domaće ognjište* 3 (1903), br. 4: 51-53; 4 (1903), br. 4: 70-72.

¹³¹ „Novi članovi”, *Liječnički vjesnik* 17 (1895), br. 3: 63.

¹³² „Ženska katedra”, *Liječnički vjesnik* 18 (1896), br. 2: 56.

¹³³ U članku je navedeno pogrešno prezime, Martina umjesto Monti. „Prvi ženski docent u Europi”, *Liječnički vjesnik* 24 (1902), br. 8: 302.

¹³⁴ „Žene profesori medicine”, *Liječnički vjesnik* 25 (1903), br. 3: 106. U Italiji je između 1877. i 1900. diplomiralo ukupno 257 liječnica. Od 1887. do 1904. sveučilišnu karijeru u Italiji ostvarilo je pet liječnica: Giuseppina Cattani, Paolina Schiff, Rina Monti, Teresa Labriola i Maria Montessori. Vidi: Simonetta Polenghi, „Striving for recognition: the first five female professors in Italy (1887-1904)”, *Paedagogica historica* 56 (2020), br. 6: 748-768.

dručju Banske Hrvatske.¹³⁵ Kasnijih godina bilo je sličnih obavijesti, no izostali su veći osvrti.

Kad je riječ o *Farmaceutskom vjesniku*, prvi spomen neke žene dogodio se 1909. objavom da je na farmaceutskom studiju diplomirala prva farmaceutkinja Anka Uhler.¹³⁶ Sljedeće je godine stavljena kratka obavijest o Ljubici Jokanović iz Sarajeva, prvoj farmaceutskoj asistentici s prostora Bosne i Hercegovine, koja je naobrazbu nastavila u Beču.¹³⁷ Sljedećih godina obavijesti su bile sličnoga sadržaja i učestalosti kao i u *Liječničkom vjesniku*.¹³⁸ U odnosu na *Domaće ognjište*, gdje su objavljivane razne informacije o položaju u struci, to je u *Liječničkom vjesniku* i *Farmaceutskom vjesniku* u većoj mjeri izostalo.

Stav stručne javnosti

Veće rasprave o položaju žena u medicini i farmaciji koje bi svjedočile o stavu javnosti u promatranom su razdoblju posve izostale u dva od tri analizirana časopisa. Rasprave se mogu pronaći samo u *Liječničkom vjesniku*. Godine 1900. napisan je kraći osvrt na odluku od 3. rujna 1900. da se ženama omogući pravo upisa medicinskoga i farmaceutskoga studija u Austriji. U tekstu je navedeno da se nisu svi profesori složili o tom pitanju. Stoga je studenticama ostavljena mogućnost da neke kolegije, koje zbog protivljenja nastavnika nisu mogle položiti, polože kod nekog drugog. Autor je kritizirao i odluku da se farmaceutkinjama ograniči pravo samostalnoga vođenja ljekarne. Žene su, da bi uživale to pravo, trebale posebnu dozvolu ministarstva unutarnjih poslova. Iako je u odnosu na prije zakon označio napredak, autor je smatrao da nije učinjeno dovoljno: „punim se pravom pita, zašto se je stalo na pol puta, te ženama dozvolilo samo pristup k medicinskim i filozofskim (od 1897) naukama, jer ako su one sposobne za zvanje liječnika, zašto nisu i za ono činovnika, sudca, odvjetnika, svećenika?”¹³⁹ Međutim, daljnjih reakcija, barem kad je u pitanju *Liječnički vjesnik*, nije bilo.

Prvi svjetski rat aktualizirao je pitanje nedostatka liječničkoga kadra, što je poslužilo i kao jedan od argumenata u pokretanju Medicinskoga fakulteta u Za-

¹³⁵ „Naredba”, *Liječnički vjesnik* 25 (1903), br. 7: 264.

¹³⁶ „Novi magistri”, *Farmaceutski vjesnik* 3 (1909), br. 2: 33.

¹³⁷ „Prva bosanska asistentkinja”, 95.

¹³⁸ Vidi: „Glavna skupština hrvat. akad. farm. kluba”, 71; „Novi magistri”, *Farmaceutski vjesnik* 7 (1913), br. 8: 93; „Hrvatski akademski farmaceutski klub”, *Farmaceutski vjesnik* 7 (1913), br. 5: 59; 7 (1913), br. 12: 140; „Pretstavka Hrv. farm. društva i Hrv. akad. farm. kluba na kr. zem. vladu, s obzirom na pretstojeće promjene zakona o ljekarništvu”, 46-50; „Magistra – suvlasnica ljekarne u Zagrebu”, 36; „Redovita glavna godišnja skupština Hrv. farm. Društva, obdržana 21. veljače 1914.”, 41; „Pokret zagrebačkih farmaceuta”, 130-133; Š., „Redovita glavna skupština Hrv. akad. farm. Kluba obdržana 27. svibnja 1914.”, 160-161; „Novi mag. farmacije”, 210.

¹³⁹ „Žene i medicinske nauke u Austriji”, 371. O stavovima tadašnjih znanstvenika i sveučilišnih profesora prema ženama na studiju također vidi: Luetić, „Studentski časopisi”, 108-110.

grebu 1917. godine.¹⁴⁰ U nedostatku zdravstvenoga osoblja Miroslav Čačković istaknuo je u veljači 1915. da se već po izbijanju rata shvatilo da će doći do manjka bolničkoga osoblja. Stoga se pristupilo „apelirati na dobro i plemenito srce hrvatskih gospoja” s ciljem osiguravanja „osoblja za dvorbu ranjenika”. Tijekom dva i pol mjeseca polaznice su se upoznale s različitim problemima iz područja njege pacijenata u ratnim okolnostima. Po završetku tečaja diplomu su dobile 273 učenice.¹⁴¹ Osim kao bolničarke, istaknule su se i pojedine liječnice, koje su na sebe preuzele teret pružanja cjelokupne liječničke skrbi. Primjerice, na otoku Krku važnu ulogu imala je Zdenka Čermakova, koja je 1914. ostala sama kao jedina liječnica na otoku.¹⁴²

Posljednji članak koji govori o stavu tadašnje javnosti o liječnicama saborska je rasprava iz 1917. povodom pokretanja Medicinskoga fakulteta u Zagrebu objavljena u *Liječničkom vjesniku*. U raspravi su sudjelovali predstavnici različitih društvenih skupina i ona zorno prikazuje kako su tadašnji istaknuti pojedinci razmišljali o ženama na studiju medicine. Političar Milan Rojc na saborskoj je sjednici istaknuo da u nastavu budućega fakulteta svakako treba uključiti „ženskinje” jer „vidimo, da se je već danas više Hrvatica posvetilo doktoratu medicine, i da vrlo lijepo i uspješno u praksi djeluju”, te dodao da je „raspršena ona bojazan, da se ne bi htjelo tražiti ženskoga liječnika, što više ima općina, koje imaju danas kao općinske liječnike ženskinje”.¹⁴³ Političar Stjepan Radić¹⁴⁴ istaknuo je da bi „medicinski fakultet na našem sveučilištu otvorio našim djevojkama osobito vrijedno i osobito idealno zvanje”. Osim toga, Radić je kao argument naglasio i ulogu liječnica u pružanju zdravstvenih usluga muslimankama na području Bosne i Hercegovine, o čemu je već bilo riječi u ovom radu.¹⁴⁵ Sveučilišni profesor i pedagog Josip Šilović također se osvrnuo na obrazovanje budućih liječnica u Zagrebu. Polazeći od ideje da žena treba biti posvećena djeci i vođenju domaćinstva, istaknuo je da je „ovaj veliki rat svjetski mnogoj inteligentnoj djevojci oduzeo mogućnost, da zadovolji zadaći svojoj po Bogu i prirodi joj danoj, da postane suprugom i majkom”, stoga je takvoj ženi trebalo omogućiti „da u zvanju nadje

¹⁴⁰ Vidi: Vlatka Dugački, Krešimir Regan, „Zagreb u Prvom svjetskom ratu (ozračje osnivanja medicinskog fakulteta)”, *Acta medico-historica Adriatica* 13 (2015), Supplement 1: 97-120.

¹⁴¹ Miroslav Čačković, „Žena kano dobrovoljna bolničarka”, *Liječnički vjesnik* 37 (1915), br. 2: 33-38.

¹⁴² U nedostatku veterinara, Čermakova je povremeno obavljala i te poslove. Godine 1915. s ratišta se vratio liječnik Aldo Benevegna, jedan je liječnik dolazio povremeno, a dvojica su se na otok vratila tek pred kraj rata. Marin Marijanović, „Uloga i život žena u Prvome svjetskom ratu na otoku Krku – primjer općine Baška”, *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske* 12 (2017): 48.

¹⁴³ „Rasprava o medicinskom fakultetu u hrv. Saboru”, *Liječnički vjesnik* 39 (1917), br. 2: 48.

¹⁴⁴ Godine 1917. u Saboru su započele rasprave o općem pravu glasa, a Radić je zastupao ideju da ga dobiju i žene jednako kao muškarci. Vidi: Branka Boban, „‘Materinsko carstvo’ – zalaganje Stjepana Radića za žensko pravo glasa i ravnopravan položaj u društvu”, u: *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, ur. Andrea Feldman (Zagreb: Institut Vlado Gotovac; Ženska infoteka, 2004), 204-208.

¹⁴⁵ Boban, „‘Materinsko carstvo’”, 56.

zadovoljstvo, u koliko ga naći može”. Također se osvrnuo na položaj tadašnjih djevojaka, kojima je „otvoren jedino put do učiteljice, do činovnice bankovnog zavoda i trgovačkih kuća i još do ljekarnice”. Zbog nedostatka medicinskoga fakulteta i visoke cijene studija u inozemstvu Šilović je rekao da djevojke nemaju mogućnost baviti se zvanjem „koje najviše odgovara njenoj prirodi, a to je da posvećuje život svoj njezi i zdravlju bližnjega, a na taj način nadomjesti ono, što nije mogla polučiti kao žena i majka”. Na kraju, kao argument je naveo i da „će one biti najbolje kadre, da upute matere naše, kako imadu da odgajaju i odnjeguju novorodjenčad, a u neznanju njegovanja novorodjenčadi je naša rak-rana”.¹⁴⁶ Iako se na temelju ova tri stava ne mogu donositi cjeloviti zaključci, vidljivo je da su žene u medicini bile prihvaćene. Tome u prilog ide i činjenica da su se prve studentice na novootvoreni Medicinski fakultet u Zagrebu upisale već 1917. godine.¹⁴⁷ Prisutnost liječnica u nekim područjima poput pedijatrije, ginekologije ili zdravstvene edukacije isticana je kao prednost.¹⁴⁸ Međutim, kao argument za te prednosti naglašavala se stereotipna predodžba o ženskoj orijentiranosti na obitelj i majčinstvo.

Povijest

Posljednju skupinu čine članci o liječnicama i farmaceutkinjama tijekom povijesti. Povjesničar farmacije i ljekarnik Vladoje Jugović objavio je 1907. i 1908. u *Domaćem ognjištu* seriju članaka naslovljenih „Žena u povijesti farmacije”.¹⁴⁹ Isti su tekstovi 1910. objavljeni i u *Farmaceutskom vjesniku*.¹⁵⁰ Liječnik i etnograf Oskar Hovorka objavio je 1914. u *Domaćem ognjištu* članak „Žene kao liječnice u starome Rimu”.¹⁵¹

Na temelju analize vidljivo je da se u *Domaćem ognjištu* u odnosu na druga dva časopisa najviše pisalo o ženama u medicini i farmaciji. U njemu se navode različiti primjeri vezani uz edukaciju žena na medicinskim i farmaceutskim fakul-

¹⁴⁶ Boban, „Materinsko carstvo”, 62-63.

¹⁴⁷ U zimski semestar prve akademske godine 1917./18. ukupno se upisalo 69 studenata, od čega je bilo 14 studentica. Hrvatska – Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Zbirka nacionala, Redoviti slušači liječničkoga fakulteta u I. poljeću škol. god. 1917/18. U literaturi se ponekad navodi da su se prve studentice na Medicinski fakultet u Zagrebu prvi put upisale tek 1919., što nije točno. Pritom se najčešće pozivaju na sveučilišnu spomenicu iz 1969. godine. Vidi: Zora Steinman, „Statistički podaci”, u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, ur. Jaroslav Šidak (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1969), 445.

¹⁴⁸ Analizirajući bugarske liječnice, Nazarska je utvrdila da su se žene najčešće odlučivale upravo za te medicinske specijalizacije. Vidi: Nazarska, „Women’s Roles”, 134-157.

¹⁴⁹ Vladoje Jugović, „Žena u povijesti farmacije”, *Domaće ognjište* 8 (1907), br. 3: 46-48; br. 4: 74-75; 8 (1908), br. 8: 148-149; br. 10: 185-187.

¹⁵⁰ „Žena u povijesti farmacije”, *Farmaceutski vjesnik* 3 (1909), br. 9: 138-139; br. 10: 154-155; br. 11: 170-172; 4 (1910), br. 1: 2-3.

¹⁵¹ Oskar Hovorka, „Žene kao liječnice u starome Rimu”, *Domaće ognjište* 14 (1914), br. 4: 116-117.

tetima, primjeri dobrih i loših iskustava te su istaknuti uspjesi pojedinih žena. Osim toga, ostalo je zabilježeno da se redakciji *Domaćega ognjišta* 1906. pridružila i prva liječnica, Karola Milobar.¹⁵² Za razliku od toga, u redakcijama drugih dvaju časopisa u promatranom razdoblju nije bilo žena. Iako se o ženama u medicini i farmaciji pisalo i u ta dva časopisa, takvi su prilozi zastupljeni u znatno manjoj mjeri. Općenito su izostali članci na temelju kojih bi se moglo reći nešto više o tome kako je tadašnja medicinska i farmaceutska javnost gledala na žene u tim strukama. Stoga nam od pomoći za razumijevanje tadašnje društvene klime mogu biti analize Ograjšek Gorenjak i Luetić. Ograjšek Gorenjak utvrdila je, analizirajući vodeća glasila s kraja 19. stoljeća, da se brojni članci bave različitim aspektima ženske tematike, no gotovo svi daju „prvenstvo reproduktivnoj ulozi žene i njezinoj vezanosti uz kuću i privatnu sferu i s tog stajališta se kreće u borbu za ili protiv promjene”.¹⁵³ Luetić je pak, analizirajući studentske časopise s početka 20. stoljeća, utvrdila da je teško donositi generalne zaključke, ali je istaknula da je vidljiv stav društva „u kojem zapravo uopće nije jasan cilj i svrha visokoškolske naobrazbe za djevojke u to doba u Hrvatskoj”.¹⁵⁴

Zaključak

U radu su analizirane prve studentice medicine i farmacije, odnosno liječnice i farmaceutkinje koje su djelovale na području Banske Hrvatske do 1917. godine. Prve liječnice i farmaceutkinje u Banskoj Hrvatskoj, ali i šire, bile su malobrojne. Više je razloga doprinijelo tome. Prije svega treba istaknuti nepostojanje studija medicine na području Banske Hrvatske. Studij medicine u inozemstvu bio je velik financijski izdatak. Stoga su žene, da bi se odlučile na takav korak, morale imati osigurana financijska sredstva i potporu obitelji, koja je bila spremna poslati žensko dijete na visokoškolsko obrazovanje u inozemstvo. Žene s prostora Banske Hrvatske najčešće su odlazile u Zürich i Beč, poput Milice Šviglin Čavove, Auguste Buček, Katarina Katica Jakšić i drugih. Druga prepreka bila je nemogućnost obavljanja liječničke prakse sve do 1903., zbog čega su prve liječnice karijeru nakon studija često započinjale u inozemstvu. Treći je razlog općega karaktera i pogađao je i liječnike i liječnice. Slabo razvijena mreža zdravstvenih ustanova, nepostojanje medicinskoga fakulteta i loše razvijena ekonomija nisu ostavljali mnogo mogućnosti za razvoj liječničke karijere.

S druge strane, iako se farmaciju moglo studirati u Zagrebu, ostvarivanje prava na upis bio je dug proces. Stoga je trebalo proći nekoliko godina dok se u Zagrebu nisu upisale prve studentice farmacije. Osim toga, obiteljske ljekarne tradicional-

¹⁵² „Doktorica medicine Karola Milobar”, *Domaće ognjište* 6 (1906), br. 1: 128.

¹⁵³ Ograjšek Gorenjak, „Zastupljenost ženskog pitanja”, 99.

¹⁵⁴ Luetić, „Studentski časopisi”, 126. Usp. Vukelja, Luetić, *Prirodoslovke i matematičarke*, 83-94.

no su nasljeđivali muški članovi obitelji. Stoga su farmaceutkinje, iako su imale mogućnost rada u struci, teško dolazile do većega kapitala kojim su mogle steći vlastite ljekarne jer su radile slabije plaćene poslove. Zato ne iznenađuje da je prva žena suvlasnica neke ljekarne postala tek Vjera Rojc 1914. godine.

Usprkos tome, već u prvim desetljećima neke su se pojedinke istaknule. Među liječnicama to je svakako Karola Milobar, koja je po dolasku u Zagrebu počela objavljivati u *Liječničkom vjesniku*, uključila se u rad *Domaćega ognjišta* i postala članica Zbora liječnika. Među farmaceutkinjama se posebno istaknula Vjera Rojc, koja se već u studentskim danima angažirala kroz rad u studentskom društvu, radila je na izradi prvih skripata, uključila se u rješavanje staleških pitanja te postala prva suvlasnica ljekarne u Zagrebu.

Neobjavljeni izvori

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 890 – Personalni spisi državnih službenika Zemaljske vlade, Pokrajinske uprave, oblasnih uprava, Savske banovine, Banovine Hrvatske i ministarstava NDH (HR-HDA-890-ZP).

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – zbirka 1353 – Građanske stranke i društva (HR-HDA-1353-GSD).

Hrvatska – Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Zbirka nacionala.

Objavljeni izvori i literatura

Baserga, S. J. „The early years of coeducation at the Yale University School of Medicine”. *The Yale journal of biology and medicine* 53 (1980), br. 3: 181-190.

Belicza, Biserka. „Analiza studenata upisanih u prvi semestar Medicinskog fakulteta u Zagrebu od god. 1917. do god. 1967. sa posebnim osvrtom na socijalnu strukturu i spol”. *Radovi Medicinskog fakulteta u Zagrebu XX* (1972): 5-30.

Belicza, Biserka. „Medicinski fakulteti, liječnička društva i prve hrvatske liječnice”. *Gazophylacium: časopis za znanost, umjetnost, gospodarstvo i politiku* 8 (2003), br. 3-4: 5-22.

Belicza, Biserka. „Prve hrvatske liječnice”. *Liječnički vjesnik* 92 (1970), br. 10: 1187-1197.

„Bethelheim Fr. Isolda”. *Matrikeledition der Universität Zürich 1833-1924, Frauen: sortiert nach Namen*. Universität Zürich, Universitätsarchiv. Pristup ostvaren 16. 2. 2024. <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/25302.htm>.

Bethelheim, Izolda. „O medicinskom studiju”. *Domaće ognjište* 2 (1904), br. 5: 40-42.

Boban, Branka. „‘Materinsko carstvo’ – zalaganje Stjepana Radića za žensko pravo glasa i ravnopravan položaj u društvu”. U: *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, uredila Andrea Feldman, 191-209. Zagreb: Institut Vlado Gotovac; Ženska infoteka, 2004.

Bonner, Thomas Neville. „Pioneering in Women’s Medical Education in the Swiss Universities 1864-1914”. *Gesnerus* 45 (1988), br. 3-4: 461-473.

Bonner, Thomas Neville. „Rendezvous in Zurich. Seven who made a revolution in women’s medical education, 1864-1874”. *Journal of the history of medicine and allied sciences* 44 (1989), br. 1: 7-27.

„Bosansko-hercegovačka zemaljska vlada”. *Domaće ognjište* 8 (1903), br. 9: 159.

„Bucek (Frl.) Auguste”. *Matrikeleedition der Universität Zürich 1833-1924, Frauen: sortiert nach Namen*. Universität Zürich, Universitätsarchiv. Pristup ostvaren 16. 2. 2024. <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/25468.htm>.

Bučar, Franjo. „Prva Hrvatica liječnica”. *Liječnički vjesnik* 66 (1944), br. 1: 27.

Čačković, Miroslav. „Žena kano dobrovoljna bolničarka”. *Liječnički vjesnik* 37 (1915), br. 2: 33-38.

„Doktorica medicine Karola Milobar”. *Domaće ognjište* 6 (1906), br. 1: 28.

Dojmi, Lovro. „Podrijetlo i raširenost endemijskog sifilisa”. U: *Endemijski sifilis u Bosni*, uredio Ante Vuletić, 35-46. Zagreb: Škola narodnog zdravlja, 1939.

„Dr. Savka Kolar”. *Staleški glasnik: prilog Liječničkog vjesnika* 1 (1914), br. 11: 200.

Dudgeon, Ruth. „The Forgotten Minority: Women Students in Imperial Russia”. *Russian History* 9 (1982), br. 1: 1-26.

Dugački, Vladimir. „Razvoj zdravstvenih ustanova u Hrvatskoj do Prvoga svjetskog rata”. *Medicus* 16 (2007), br. 2: 251-255.

Dugački, Vlatka; **Regan**, Krešimir. „Zagreb u Prvom svjetskom ratu (ozračje osnivanja medicinskog fakulteta)”. *Acta medico-historica Adriatica* 13 (2015), Supplement 1: 97-120.

Dugački, Vlatka; **Regan**, Krešimir. „Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova na hrvatskom prostoru”. *Studia lexicographica* 13 (2019), br. 25: 35-74.

Fatović-Ferenčić, Stella. *Liječnički vjesnik: medicinska komunikacija i memorija struke*. Zagreb: Hrvatski liječnički zbor, 2022.

Fatović-Ferenčić, Stella; **Brkić Midžić**, Silvija. *Diplome hrvatskih liječnika: iz Zbirke diploma i povelja Hrvatskog muzeja medicine i farmacije HAZU*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Medicinski fakultet, 2017.

Fatović-Ferenčić, Stella; **Brkić Midžić**, Silvija. *Diplome i povelje hrvatskih farmaceuta iz zbirke Hrvatskog muzeja medicine i farmacije HAZU*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Hrvatsko farmaceutsko društvo, 2019.

Fatović-Ferenčić, Stella; **Krznarić**, Željko. „Karolina Milobar – prva licencirana liječnica i prva autorica na stranicama Liječničkog vjesnika”. *Liječnički vjesnik* 146 (2024), br. 11-12: 444-452.

„Fischer Elza”. *Matrikeleedition der Universität Zürich 1833-1924, Frauen: sortiert nach Namen*. Universität Zürich, Universitätsarchiv. Pristup ostvaren 16. 2. 2024. <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/25810.htm>.

Fuchs, Brigita; **Tahirović**, Husref. „Dr. Anna Bayerová: The First Official Female Doctor in Bosnia and Herzegovina”. *Acta medica academica* 48 (2019), br. 1: 121-126.

Fuchs, Brigita; **Tahirović**, Husref. „Teodora Krajewska, Official Female Doctor of Tuzla and Sarajevo: Medical Practitioner, Woman of Science, Polish Patriot and Feminist”. *Acta medica academica* 48 (2019), br. 3: 317-327.

Fuchs, Brigita; **Tahirović**, Husref. „Gisela Januszewska (née Rosenfeld), an Austro-Hungarian ‘Woman Doctor for Women’ in Banjaluka, 1899-1912”. *Acta medica academica* 49 (2020), br. 1: 75-83.

Fuchs, Brigita; **Tahirović**, Husref. „Rosa Einhorn (1872-1950): A Woman Pioneer in Medicine between Bosnia (1902-1913), New York, and Palestine”. *Acta medica academica* 49 (2020), br. 3: 281-291.

Fuchs, Brigita; **Tahirović**, Husref. „Rosalie Sattler-Feuerstein: An Austro-Hungarian Official Female Physician in Bosnia and Herzegovina, 1914-1919”. *Acta medica academica* 50 (2021), br. 2: 344-350.

Gabelica, Mislav. „Pravaštvo u gradu Koprivnici koncem 19. i početkom 20. stoljeća”. *Podravina: časopis za geografska i povijesna multidisciplinarna istraživanja* 21 (2022), br. 42: 42-60.

„Glavna skupština hrvat. akad. farm. kluba”. *Farmaceutski vjesnik* 6 (1912), br. 6: 71.

„Godišnji izvještaj (1915) očnog odjela bolnice milosrdnih sestara u Zagrebu (primarius dr. Hühn)”. *Liječnički vjesnik* 38 (1916), br. 7: 204-206.

Grdinić, Vladimir. „Prve studentice farmacije”. U: *Farmaceutsko-biokemijski fakultet: 120 godina iskustva i napretka*, uredili Vladimir Grdinić, Srebrenka Velčić, Mira Bećirević Laćan i Dubravka Juretić, 158-159. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Farmaceutsko-biokemijski fakultet, 2002.

Grdinić, Vladimir. „Svijetlo iskustvo”. U: *Farmaceutsko-biokemijski fakultet: 120 godina iskustva i napretka*, uredili Vladimir Grdinić, Srebrenka Velčić, Mira Bećirević Laćan i Dubravka Juretić, 13-43. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Farmaceutsko-biokemijski fakultet, 2002.

Grmek, Mirko Dražen. *Hrvati i Sveučilište u Padovi*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1957.

Gross, Mirjana; **Szabo**, Agneza. *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*. Zagreb: Globus, 1992.

Habek, Dubravko. „Prve liječnice u Bjelovaru: porodničarka i kirurginje”. *Liječnički vjesnik* 131 (2009), br. 5-6: 155-160.

Habek, Dubravko. „Prve hrvatske liječnice: prilog dosadašnjim spoznajama (I)”. *Liječničke novine* (Zagreb), 8. 9. 2023., 70-71.

Habek, Dubravko. „Prve hrvatske liječnice: prilog dosadašnjim spoznajama (II): prve tri hrvatske kirurginje (I)”. *Liječničke novine* (Zagreb), 13. 11. 2023., 71-73.

Habek, Dubravko. „Prve hrvatske liječnice: prilog dosadašnjim spoznajama (II): prve tri hrvatske kirurginje (II)”. *Liječničke novine* (Zagreb), 5. 2. 2024., 72-74.

Habek, Dubravko. „Prve hrvatske liječnice: prilog dosadašnjim spoznajama (III): prve tri hrvatske kirurginje (III)”. *Liječničke novine* (Zagreb), 11. 3. 2024., 76-77.

Hays, Meghan. „Valjane majke i blage kćeri – Odgoj i izobrazba žena u nacionalnom duhu u Hrvatskoj 19. stoljeća”. Prevela Iskra Iveljić. *Otium* 4 (1996), br. 1-2: 85-95.

Horvat, Katarina. *Kućna služinčad u Zagrebu: 1880-1914*. Zagreb: Srednja Europa, 2021.

Hovorka, Oskar. „Žene kao liječnice u starome Rimu”. *Domaće ognjište* 14 (1914), br. 4: 116-117.

„Hrvatski akademski farmaceutski klub”. *Farmaceutski vjesnik* 7 (1913), br. 12: 140; 7 (1913), br. 5: 59.

„Imenik članova Zbora liječnika Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za godinu 1912.” *Liječnički vjesnik* 35 (1913), br. 13-14: 1-16.

„Imenik članova Zbora liječnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za godinu 1913.” *Liječnički vjesnik* 36 (1914), br. 29: 1-17.

„Imenik članova Zbora liječnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za godinu 1916.” *Liječnički vjesnik* 39 (1917), br. 1: 27-42.

„Imenik članova Zbora liječnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za godinu 1917.” *Liječnički vjesnik* 40 (1918), br. 1: 29-44.

„Institucija školskih liječnika”. *Domaće ognjište* 1 (1903), br. 4: 23.

Iveljić, Iskra. *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam international, 2004.

Iveljić, Iskra, ur. *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th-20th Century)*. Zagreb: FF press, 2015.

Iveljić, Iskra. „Od plemenite dokolice do profesije. Žene i umjetnost u Banskoj Hrvatskoj 19. stoljeća”. *Historijski zbornik* 71 (2018), br. 1: 7-44.

„Jaksic (Musulin) Katica”. *Matrikelektion der Universität Zürich 1833-1924, Frauen: sortiert nach Namen*. Universität Zürich, Universitätsarchiv. Pristup ostvaren 16. 2. 2024. <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/26369.htm>.

Jardas, Bosiljka. „Prve žene u hrvatskoj farmaciji”. *Farmaceutski glasnik* 10 (1954), br. 5: 258-262.

Jugović, Vladoje. „Žena u povijesti farmacije”. *Domaće ognjište* 8 (1907), br. 3: 46-48; br. 4: 74-75; 8 (1908), br. 8: 148-149; br. 10: 185-187.

Kassowitz Cvijić, Antonija. „Šviglin Milica udata Čavova”. U: *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925.*, 261. Zagreb: Odbor za izdanje knjige „Zaslužni i znameniti Hrvati 925-1925.”, 1925.

Kogoj, Franjo, ur. *Spolne bolesti*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1954.

„Kolar Savka”. *Matrikeledition der Universität Zürich 1833-1924, Frauen: sortiert nach Namen*. Universität Zürich, Universitätsarchiv. Pristup ostvaren 16. 2. 2024. <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/26596.htm>.

Kornilova, Irina; **Magsumov**, Timur. „Emancipation in Educational System: Formation of Women’s Higher Education in Russia”. *European Journal of Contemporary Education* 6 (2017), br. 2: 352-366.

Krmpotić, Franjo. „Ema Pavleković – značajno ime u povijesti hrvatske medicine”. *Senjski zbornik* 6 (1975), br. 1: 373-376.

Kujundžić, Nikola. *Spomenica u povodu 130 obljetnice nastave farmacije (1882-2012)*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Farmaceutsko-biokemijski fakultet, 2012.

Lazić, Emilija. „Ovarium torquatum lat.d.”. *Liječnički vjesnik* 57 (1935), br. 9: 381.

Lazić, Emilija. „Terapeutske bilješke: Liječenje rana i drugih afekcija kože Molsanom”. *Liječnički vjesnik* 59 (1937), br. 11: 542-543.

Luetić, Tihana. „Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu”. *Povijesni prilozi* 21 (2002), br. 22: 167-207.

Luetić, Tihana. „Struktura bugarske studentske populacije na Mudroslovnom (Filozofskom) fakultetu kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu 1874.-1914.” U: *Hrvatsko-bugarski odnosi u 19. i 20. stoljeću. Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 27.-28. listopada 2003.*, uredio Josip Bratulić, 227-265. Zagreb: Hrvatsko-bugarsko društvo, 2005.

Luetić, Tihana. „Počeci visokoškolskog obrazovanja za žene u Hrvatskoj i usporedba sa stanjem u susjednim zemljama”. *Historijski zbornik* LIX (2006): 61-68.

Luetić, Tihana. „Duljina studiranja, doktorati i državni ispiti studenata Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu upisanih 1874.-1914.” *Časopis za suvremenu povijest* 39 (2007), br. 1: 157-180.

Luetić, Tihana. „Struktura studenata Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (1874.-1914.) po mjestu rođenja i zavičajnosti”. *Historijski zbornik* LX (2007): 103-117.

Luetić, Tihana. „Bugarske studentice na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (1902.-1912.)”. U: *Istaknute hrvatske i bugarske intelektualke u znanosti i umjetnosti. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog hrvatsko-bugarskog skupa održanog u Zagrebu 28. i 29. rujna 2009.*, uredila Hrvojka Mihanović Salopek, 123-133. Zagreb: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, 2011.

Luetić, Tihana. „Studentski štrajk na Sveučilištu u Zagrebu 1908. godine”. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 30 (2012): 295-326.

Luetić, Tihana. *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914)*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.

Luetić, Tihana. „Pa, mora i to biti!” – ‘sveučilištarka’ i prva ‘domagojka’ Božena Kralj”. *Croatia Christiana periodica* 38 (2014), br. 73: 127-143.

Luetić, Tihana. „Studentski časopisi početkom 20. stoljeća o ženama na Kr. Sveučilištu Franje Josipa I. u Zagrebu”. U: *Žene kroz povijest. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Dies historiae 2012.*, uredile Matea Jalžević i Petra Marinčić, 103-127. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji – Studia Croatica, 2014.

Luetić, Tihana. „Students’ Magazines at the Beginning of the 20th Century in Zagreb”. *History of Education & Children’s Literature* XV (2020), br. 1: 287-305.

Luetić, Tihana. „Breaking into the Men’s World: First Female Students’ Experiences at the Royal University of Francis Joseph I in Zagreb”. *History in Flux: Journal of the Department of History, Faculty of Humanities, Juraj Dobrila University of Pula* 5 (2023), br. 5: 57-73.

Luetić, Tihana. „Music as Part of Croatian Students’ Leisure at the End of the Nineteenth and the Beginning of the Twentieth Centuries”. U: *Musical networking in the „long 19th century”: proceedings of the symposium held in Zagreb, 2-5 June 2021.*, uredila Vjera Katalinić, 505-518. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za povijest hrvatske glazbe; Hrvatsko muzikološko društvo, 2023.

Luyendijk Elshout, Antonie. „Medicine”. U: *A History of the University in Europa (1800-1945)*, uredio Walter Rüegg, 543-592. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

„Ljekarnice”. *Na domaćem ognjištu* 2 (1900), br. 1: 49.

„Magistra – suvlasnica ljekarne u Zagrebu”. *Farmaceutski vjesnik* 8 (1914), br. 2: 36.

„Maier (Frl.) Lina”. *Matrikelektion der Universität Zürich 1833-1924, Frauen: sortiert nach Namen*. Universität Zürich, Universitätsarchiv. Pristup ostvaren 16. 2. 2024. <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/26882.htm>.

Marijanović, Marin. „Uloga i život žena u Prvome svjetskom ratu na otoku Krku – primjer općine Baška”. *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske* 12 (2017): 35-60.

Marinović, Branka. „Sifilis”. U: *Dermatovenerologija*, uredio Aleksandar Basta Juzbašić, 758-773. Zagreb: Medicinska naklada, 2014.

Mašić, Izet. *Korijeni medicine i zdravstva u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Avicenna, 2005.

Milobar, Karola. „Nešto o kemičko-mikroskopskom iztraživanju želudačnog sadržaja u svrhu diagnoze i terapije”. *Liječnički vjesnik* 29 (1907), br. 3: 61-64.

Milobar, Karola. „Prilog diferencijalnoj diagnozi između benigne i maligne stenozе pylorusa”. *Liječnički vjesnik* 29 (1907), br. 8: 229-234.

Molinari, Véronique. „‘Schools of their own’ – The Ladies’ Medical College and London School of Medicine for Women”. U: *Women and Science, 17th Century to Present: Pioneers, Activists and Protagonists*, uredile Donna Spalding Andréolle i Véronique Molinari, 1-26. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2011.

„Na medicinskoj ženskoj školi u Londonu”. *Na domaćem ognjištu* 2 (1900), br. 1: 49. „Naredba”. *Liječnički vjesnik* 25 (1903), br. 7: 264.

Narodne novine (Zagreb), 1896, 1903.

Nazarska, Georgeta. „The Vienna School of Medicine and Bulgarian Medicine and Health Care (the 1840s-1910s): Transfer of Knowledge”. U: *Medicine Within and Between the Habsburg and Ottoman Empires, 18th – 19th Centuries*, uredila Teodora Daniela Sechel, 37-51. Bochum: Verlag, 2011.

Nazarska, Georgeta. „Women’s Roles, Professional Dilemmas and Public Service: Women as Obstetrician-Gynecologists, Pediatricians and Teachers Physicians in Bulgaria (late 19th to mid-20th Century)”. *Balkanistic forum* (2016), br. 1-2: 134-157 [ćir.: „Женски роли, професионални дилеми и општествено служене: акушер-гинеколошки, педијатрски и учитељки-лекари в Българија (крај на XIX-средата на XX в.)”].

„Novi članovi”. *Liječnički vjesnik* 17 (1895), br. 3: 63; 28 (1906), br. 11: 404.

„Novi mag. farmacije”. *Farmaceutski vjesnik* 8 (1914), br. 8: 210.

„Novi magistri”. *Farmaceutski vjesnik* 3 (1909), br. 2: 33; 7 (1913), br. 8: 93.

Ograjšek Gorenjak, Ida. „On uči, ona pogađa, on se sjeća, ona prorokuje – pitanje obrazovanja žena u sjevernoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća”. U: *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, uredila Andrea Feldman, 157-180. Zagreb: Institut Vlado Gotovac; Ženska infoteka, 2004.

Ograjšek Gorenjak, Ida. „Zastupljenost ženskog pitanja u hrvatskim glasilima na kraju 19. stoljeća”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 34-35-36 (2004), br. 1: 89-100.

Ograjšek Gorenjak, Ida. „Otvaranje Ženskog liceja u Zagrebu”. *Povijest u nastavi* IV (2006), br. 8 (2): 147-176.

„Osobne viesti”. *Liječnički vjesnik* 22 (1900), br. 7: 261.

Philippovich, Vera. „Züriske uspomene”. *Domaće ognjište* 1 (1902), br. 3: 6-8.

Philippovich, Vera. „Današnja naobrazba žene”. *Domaće ognjište* 3 (1903), br. 4: 51-53; 4 (1903), br. 4: 70-72.

„Pokret zagrebačkih farmaceuta”. *Farmaceutski vjesnik* 8 (1914), br. 6: 130-133.

Polenghi, Simonetta. „Striving for recognition: the first five female professors in Italy (1887-1904)”. *Paedagogica historica* 56 (2020), br. 6: 748-768.

„Pretstavka Hrv. farm. društva i Hrv. akad. farm. kluba na kr. zem. vladu, s obzirom na pretstojeće promjene zakona o ljekarništvu”. *Farmaceutski vjesnik* 8 (1914), br. 3: 46-50.

„Prva bosanska asistentkinja”. *Farmaceutski vjesnik* 4 (1910), br. 6: 95.

„Prva ljekarnica u Njemačkoj”. *Domaće ognjište* 1 (1906), br. 7: 19.

„Prva pukovnijska liječnica”. *Na domaćem ognjištu* 2 (1900), br. 1: 49.

„Prva slovenska liječnica”. *Domaće ognjište* 7 (1907), br. 7: 138.

„Prvi ženski docent u Europi”. *Liječnički vjesnik* 24 (1902), br. 8: 302.

„Prvi ženski liječnici u bolnicama”. *Domaće ognjište* 2 (1904), br. 5: 46.

„Rasprava o medicinskom fakultetu u hrv. Saboru”. *Liječnički vjesnik* 39 (1917), br. 2: 44-81.

„Razvoj farmaceutske nastave na zagrebačkom univerzitetu”. U: *Pedeset godina farmaceutske nastave na zagrebačkom univerzitetu (1882/3-1932/3)*, 7-11. Zagreb: Tiskara braća Kralj, 1934.

„Redovita glavna godišnja skupština Hrv. farm. Društva, održana 21. veljače 1914.” *Farmaceutski vjesnik* 8 (1914), br. 3: 41-46.

Ringer, Fritz. „Admission”. U: *A History of the University in Europa (1800-1945)*, uredio Walter Rüegg, 263-268. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Steinman, Zora. „Statistički podaci”. U: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, uredio Jaroslav Šidak, 417-570. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1969.

Š., „Redovita glavna skupština Hrv. akad. farm. Kluba održana 27. svibnja 1914.” *Farmaceutski vjesnik* 8 (1914), br. 7: 160-161.

Šilović-Karić, Danja. „Domaće ognjište – prvi ženski list u Hrvatskoj”. U: *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, uredila Andrea Feldman, 181-190. Zagreb: Institut Vlado Gotovac; Ženska infoteka, 2004.

Tahirović, Husref; **Fuchs**, Brigita. „Bogusławę Keckova: An Official Female Doctor in Bosnia and Herzegovina, 1893-1911”. *Acta medica academica* 48 (2019), br. 2: 232-249.

Tahirović, Husref; **Fuchs**, Brigita. „Jadwiga Olszewska: A Woman Pioneer in Medicine in Serbia and Bosnia and Herzegovina”. *Acta medica academica* 49 (2020), br. 2: 207-216.

Tahirović, Husref; Fuchs, Brigita. „Kornelija Rakić: A Woman Doctor for Women and Children in Serbia and Bosnia and Herzegovina”. *Acta medica academica* 50 (2021), br. 1: 221-232.

Tahirović, Husref; Miloradović, Maša; Jovanović Simić, Jelena. „Dr. Maša Živanović: A Pioneer in Health Care for Women and Children in Bosnia and Herzegovina”. *Acta medica academica* 51 (2022), br. 3: 249-263.

Turda, Marius; Nazarska, Georgeta. „The Balkan Medical Education and Bulgarian Physicians (1840s-1920s): Transfer of Knowledge”. *Deltos: Journal of the History of Hellenic Medicine* (2012): 21-26.

„University of Zurich: Students by Faculty, Home Affiliation (‘Heimatzugehörigkeit’), and Gender 1833/34–1915/16”. HSSO. Pristup ostvaren 16. 2. 2024. <https://hssso.ch/en/2012/z/14a>.

Valkova, Olga. „The conquest of science: women and science in Russia, 1860-1940”. *Osiris* 23 (2008): 136-165.

Velnić, Vinko. „Djelatnost žene u farmaciji u svjetlu njenog povijesnog razvoja”. *Farmaceutski glasnik* 30 (1974), br. 65-69: 67-71.

„Vera Phillipovic”. *Matrikeledition der Universität Zürich 1833-1924, Frauen: sortiert nach Namen*. Universität Zürich, Universitätsarchiv. Pristup ostvaren 16. 2. 2024. <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/27274.htm>.

Verzeichnis promovierter Frauen an der Universität Wien, 1897-1923. Archive der Universität Wien. Pristup ostvaren 7. 4. 2025. <https://fedora.phaidra.univie.ac.at/fedora/get/o:104996/bdef:Asset/view>.

Vučak, Ivica. „Prvi međunarodni liječnički kongres u Hrvatskoj posvećen talasoterapiji”. *Hrvatske vode* 11 (2003): 234-237.

Vučak, Ivica. „Karola Milobar – prva liječnica u Zagrebu”. *Liječničke novine* (Zagreb), 15. 2. 2009., 72-75;

Vučak, Ivica. „Dr. Klara Dajč(eva) i Hrvatski liječnički zbor”. *Liječničke novine* (Zagreb), 15. 12. 2014., 76.

Vučak, Ivica. „Tko je bila prva liječnica u Dalmaciji?”. *Liječničke novine* (Zagreb), 11. 11. 2024., 70-72.

Vukelja, Tihomir; Luetić, Tihana. *Prirodoslovci i matematičari. Postanak domaće akademske prirodoslovno-matematičke zajednice u Hrvatskoj*. Zagreb: Srednja Europa, 2017.

Vukelja, Tihomir; Luetić, Tihana. *Prirodoslovke i matematičarke. Prve žene u hrvatskoj akademskoj prirodoslovno-matematičarskoj zajednici*. Zagreb: Srednja Europa, 2024.

„Zakon o pharmaceutskom studiju žena u Hrvatskoj”. *Domaće ognjište* 5 (1902), br. 2: 15.

„Živkovic Frl. Zora”. *Matrikelektion der Universität Zürich 1833-1924, Frauen: sortiert nach Namen*. Universität Zürich, Universitätsarchiv. Pristup ostvaren 16. 2. 2024. <https://www.matrikel.uzh.ch/active/static/28393.htm>.

„Žena u medicini”. *Domaće ognjište* 4 (1906), br. 6: 88.

„Žena u povijesti farmacije”, *Farmaceutski vjesnik* 3 (1909), br. 9: 138-139; br. 10: 154-155; br. 11: 170-172; 4 (1910), br. 1: 2-3.

„Žene i medicinske nauke u Austriji”. *Liječnički vjesnik* 22 (1900), br. 10: 371.

„Žene profesori medicine”. *Liječnički vjesnik* 25 (1903), br. 3: 106.

„Ženski doktori na praškoj univerzi”. *Domaće ognjište* 9 (1902), br. 2: 27.

„Ženska katedra”. *Liječnički vjesnik* 18 (1896), br. 2: 56.

Župan, Dinko. „Uzor djevojke”: obrazovanje žena u Banskoj Hrvatskoj tijekom druge polovine 19. st.” *Časopis za suvremenu povijest* 33 (2001), br. 2: 453-452.

Župan, Dinko. „Utjecaji Mažuranićeve reforme školstva na pučko školstvo u Slavoniji (1875.-1885.)”. *Scrinia Slavonica* 2 (2002), br. 1: 277-292.

Župan, Dinko. „Viša djevojačka škola u Osijeku (1882.-1900.)”. *Scrinia Slavonica* 5 (2005), br. 1: 366-383.

Župan, Dinko. „Odnos prema tijelu unutar hrvatskog školskog sustava druge polovine 19. st.” *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 40 (2008), br. 1: 189-209.

Župan, Dinko. „Dobre kućanice. Obrazovanje djevojaka u Slavoniji tijekom druge polovice 19. stoljeća”. *Scrinia Slavonica* 9 (2009), br. 1: 232-256.

Župan, Dinko. „Foucaultova teorija moći i kritika pojma rod”. *Časopis za suvremenu povijest* 41 (2009), br. 1: 7-24.

Župan, Dinko. *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Osijek; Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku; Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, 2013.

Župan, Dinko. „The Reform of Elementary Education in Croatia in the 2nd Half of the 19th Century and Ivan Filipović”. *Review of Croatian History* 19 (2023), br. 1: 149-160.

Žuškin, Eugenija; **Piasek**, Martina; **Piasek**, Gustav; **Šarić**, Marko; **Mustajbegović**, Jadranka; **Sušec**, Tanja. „Žene i medicinsko umijeće – povijesni ogled”. *Liječnički vjesnik* 128 (2006), br. 3-4: 114-121.

Marko Kolić*

Female Physicians and Pharmacists in Civil Croatia

Summary

This paper focuses on the first female students of medicine and pharmacy – that is, the first women physicians and pharmacists to emerge in the territory of Civil Croatia (Banska Hrvatska) up to the year 1917. Although Croatian historiography has already produced several studies on early women physicians and pharmacists in this region, it lacks analyses aimed at identifying the factors that motivated these women to pursue studies in medicine and pharmacy. Likewise, there is a lack of research into their professional status and how their male colleagues responded to the emergence of women in a previously male-dominated field. The main goal of this study is to identify who the first women physicians and pharmacists were, where they were educated, and what their position was within the profession in Civil Croatia. The first part of the paper presents an analysis of the beginnings of higher education, followed by a discussion of the education of the earliest female doctors and pharmacists. The final section examines their roles and status within the profession. The research draws primarily on archival materials preserved in the Croatian State Archives and the Faculty of Medicine at the University of Zagreb, as well as on periodicals such as *Liječnički vjesnik*, *Farmaceutski vjesnik*, and *Domaće ognjište*, alongside the relevant scholarly literature and published sources.

Keywords: women physicians, women pharmacists, Civil Croatia, women's history, history of science and medicine

* Marko Kolić, Andrija Štampar School of Public Health, School of Medicine, University of Zagreb, Rockefellerova 4, 10 000 Zagreb, Croatia, E-mail: marko.kolic@mef.hr